

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे
विषय
दा. क्र.

१९८९-९० - २६२ - १९८९

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

१) विषय -
२)

३)

४) विषय -

१९८८

सं क्र.

सन्वशिलश्रीमती

चाटक

Presented to Marathi Gr
विद्वान लोकांना पसंत झालेल.
Samaraha

सत्वशीलश्रीमती नाटक.

by ~~Mohankar Vasudeo~~ *Thavis 2*
हे पुस्तक

कृष्णराव गोपिनाथ जयवंत,

ग्वाल्हेर येथील सरदार श्रीमंत यादवराव उर्फ
बापुसाहेब घोरपडे सेनापती निसबत शिंदेसरकार,
यांचे खासगी इंग्रजी मास्तर
यांनी रचिले.

त्याची ही पहिली आवृत्ति.

अनंतराव रामचंद्र रेगे,

शिरस्तेदार नि. डे. एजुकेशनल इन्स्पेक्टर जिल्हा ठाणे.
यांनी छापून प्रसिद्ध केली.

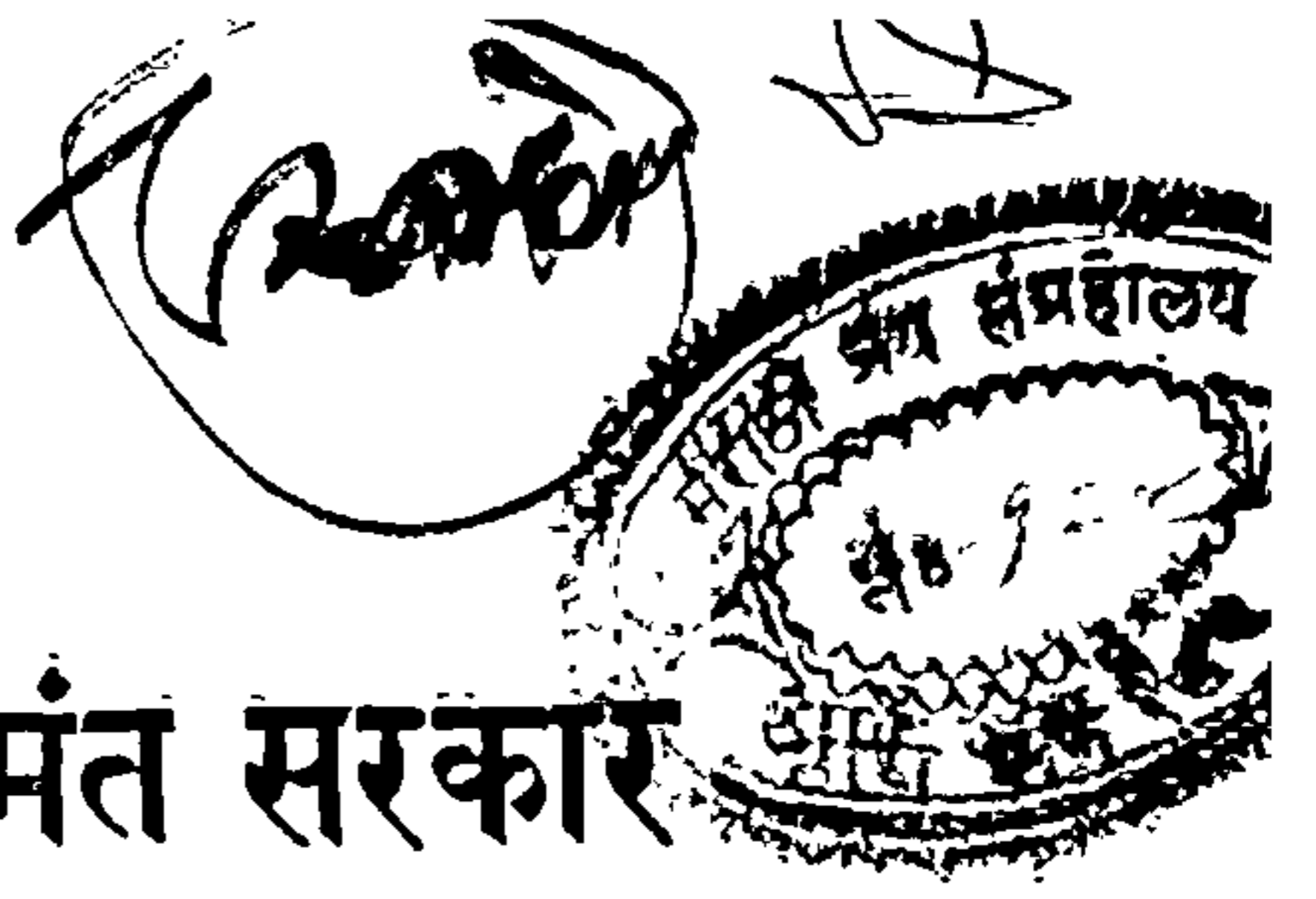
या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे
नोंदिली आहे.

ठाणे "जगत्समाचार" प्रेस.

(सर्व प्रकारचे हक्क ग्रंथकर्त्याने आपणाकडे ठेविले आहेत.)

शके १८१८ सन १८९७.

किंमत ४१४ आणे.



श्रीमंत सरकार

महाराज माधवरावसाहेब शिंदे,

अलिजा बहादर दामडकबालडू

साहेबांचे चरणीं,

त्यांच्या राजधानींत ग्रंथकर्त्यानें

कांहीं वर्षे क्रमिलीं त्याचें .

कृतज्ञता दर्शक

क्षणून

ही

अल्प सेवा

त्यानें मोठ्या भक्तीनें

घ

अत्यंत आदरपूर्वक

अर्पण केली

आहे.

Presented to the
Fraser's Journal

"I will to the last maintain inviolate
my fidelity to principles which, though they
may be borne down for a time by senseless
clamour, are yet strong with the strength and
immortal with the immortality of truth, and
which, however they may be misunderstood
or misrepresented by contemporaries, will
assuredly find justice from a better age."

Macaulay.

"जी तत्त्वं निरर्थक त्रितंडवादाच्या योगाने कांहीं वेळ
माणे पडली तरी ती सत्यास धरून असल्या कारणाने
सत्याप्रमाणेच शक्तिमान व अविनाशी अशी आहेत,
तसेच, जी समकालीन लोकांकडून कितीही भलत्या रीतीने
समजली गेली किंवा समजाविली गेली, तरी पुढच्या
अधिक शहाण्या मंडळींकडून खचित ज्यांचा गौरव
होईल, अशा तत्वांच्या ठिकाणी ही आख्या निष्ठा आम-
रण दृढ ठेवीन."

मेकाले.

~~Presented to~~ *Presented to Marathi*
प्रस्तावना.

by ~~Morastwar~~ *Morastwar* ~~Morastwar~~ *Morastwar*
व्यक्ताला, समाजाला, किंवा राष्ट्राला गृहीताने,

लोकव्यवहार, राजकार्य, व शेअरी परनेश्वरप्राप्ति यां-
मध्ये यश मिळून उत्कर्ष होण्यास व शेअर चांगला सुखा
वह होण्यास अंतःकरणशुद्धि हे मुख्य साधन असून ते
अवश्य संपादन करण्याविषयी सर्वांनी झटके पाहिजे. व
त्या विषयी एकमेकांस वारंवार सातव केले पाहिजे अशा
कार्यां ग्रंथरचनेचा जसा उपयोग होतो तसा दुसऱ्या
कशाचाही होत नाही. त्यामध्येही रुक्ष प्रकारच्या निबंधा
पेक्षां नाटकरचनेने जनसमूहाचे विशेष मनोरंजन होऊन
परिणामही विशेष व चिरकाल राहणारा असा होतो,
ह्मणून ही अल्प देशसेवा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
तरी उदार वाचक दोषांकडेच विशेष नजर न देतां
ग्रंथकर्त्याच्या हेतूकडे दृष्टि देऊन ही सेवा गोड करून
घेतील अशी अशा आहे.

सदरहु पुस्तक रा. रा. अनंतराव रामचंद्र रेगे यांनी
छापून प्रसिद्ध केले याबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा फार आभारी
आहे.

तसेच, ज्या विद्वान गृहस्थांनी आपला अमूल्यवेळ
खर्च करून पुस्तकाची हस्तप्रत वाचण्याची तसदी घेतली
व आपापले अभिप्राय देण्याची कृपा केली, त्यांचाही
ग्रंथकर्ता फार आभारी आहे.

मुक्काम ठाणे. }

क. गो. जयवंत.

अभिप्राय.

Dear Mr. Jayavant,

I carefully went through the manuscript which you sent to me for my perusal. I, indeed, congratulate you upon the success of your work which, as you say, was originally written to beguile your own time. The plot is simple, short, and touching. The language, unlike that of many similar works is not laboured, but easy and natural. Above all originality of conception is displayed throughout the whole, which alone deserves attention. I admire the work however, not for this, as for the highest and best moral principle it inculcates. For this at least I recommend this production of yours to the notice of our female friends.

Yours very truly,

N. G. Chapekar

B. A; L. L. B.

Dear Mr. Jayavant,

I have gone through the whole of the manuscript copy of your Satwashila—Srimati which you were kind enough to send to me, and I have no hesitation in saying that the book is, on the whole, interesting and worth reading.

Yours faithfully,

S. Y. Rajadhyaksha.

B. A; L. L. B.

Dear Mr. Jayavant,

.....The plot is original and interesting. The language is good. The hero and heroine all saintly and virtuous, will certainly make an impression on the mass of the people.... I hope it will soon be brought on the stage, so that it may increase in popularity.

Yours sincerely,
D G. Deshmukh.
B. A., L. L. B.

रा. रा. कृ. गो. जयवंत यांस वि. वि.

“ सत्वशील श्रीमती ” नाटकाची हस्तलिखित प्रत मी वाचून पाहिली. त्यावरून माझे असे मत आहे की, आपले नाटक उत्तम श्रुतीचे वठले आहे. नाटकाचे संविधानक मनोरंजक आहे, व मानवी प्राण्याच्या मनाच्या उदात्तत्वाच्या स्वरुपाचे चित्र काढण्याचा तुमचा उद्देश आहे तो पुष्कळ अंशी सिद्धीस गेला आहे असे ह्यांच्यास मला हरकत वाटत नाही. श्रीमती व सत्वशील ह्या दोन पात्रांच्या स्वभावांची तसवीर अत्यंत रमणीय व मानवी प्राण्यावर चिरकाल ठपा उडविणारी साधली आहे. इतर पात्रांचे स्वभावचित्रणही पूर्णपणे दृग्गोचर होत आहे. नाटकामध्ये मनुष्याच्या अनेक मनोवृत्ति उचंबळून टाकण्याचा मोहक गुण असणे अवश्य आहे, व तो कालिदासासारखा नाट्याचार्यांच्या नाटकांत पूर्णपणे आढळून येतो; तो गुण आपल्या नाटकांत बऱ्याच अंशी दृष्टीस पडतो. नाटकामध्ये पात्रांच्या तोंडी जे विचार प्रगट केले आहेत ते प्रासंगिक असून उदात्त आहेत. नाटकाची भाषाही साधी, शुद्ध, व प्रांगानुरूप साधली आहे.

एकंदरीत आपले नाटक पहिल्या प्रतीच्या नाटकांत गणण्यास हरकत नाही, ह्या नाटकांचा प्रयोग रंगभूमीवर करण्यायोग्य आहे. अलिकडे वाईट नाटकग्रंथांचा जो सुकाळ होत चालला आहे त्याला मर पडणारे आपले नाटक नाही, हे पाहून मला फार आनंद होत आहे. वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनावर तुमच्या नाटकाचा परिणाम चांगलाच होईल, असे मी विनदिकत ह्मणतो. आपल्या प्रयत्नांत आपणास यश मिळावे अशी मी मी फार इच्छा आहे. आपला ग्रंथ लोकांश्रयास सर्वथैव पात्र आहे.

आपला,

विठ्ठल गणेश प्रधान. बी. ए.

रा. रा. कृ. गो. जयवंत यांस वि. वि.

अलिकडे महाराष्ट्र भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांमध्ये गोंवण्यासारखे आपले नाटक नाही हे कळविण्यास मला अत्यानंद वाटतो.....नाटक वाचून मनाला आनंद होतो. नाटकांत अश्लीलपणा मुदली नाही. संविधानक निर्दोष आहे. भाषा बरी आहे. मुख्य स्वभावाचे वैचित्र्य दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा प्रयत्न बराच सिद्धीस गेला आहे असे, मी आनंदाने कबूल करितो. प्रत्येक सुशिक्षित वाचकाच्या आश्रयास हे पुस्तक पात्र आहे असे मला वाटते.

आपला,

केशव विठ्ठलकंठ मोगरे.

बी. ए.

My dear Krishnarao,

I had great pleasure in going through your play entitled "Satwasheel-Shreemati". The plot of this tragedy seems to be on the whole instructive. The attempt at characterization is successful. The style is good..... I am of opinion that your play may safely be commended to the notice of the public.

Your sincerely,
K. A. Padhye,
B. A.

Dear Mr. Jayavant,

I was happy to peruse your sentimental comedy, which, I am glad to say, is not like other contemporaneous productions of this nature, larded with either indecency or bombast. I noticed a vein of liveliness and humour here and there, interspersed with a few scenes of genuine pathos and simple tenderness. The plot is in some respects original. The diction is plain, the dialogues often venement and animated, the units well observed, the incidents varied..... the work is on the whole nobly planned and skilfully executed.

Yours, ♪
D. M. Gupte.
B. A.

Dear Sir,

I like the plot of Satwasheela-Shrimati exceedingly well. The story is well told and is very instructive. I have no doubt that your book will receive prompt support it deserves.

Yours very sincerely,
G. S. Deshmukh,
B. A.

नाटकातील पात्रे.

श्रीमती	राजकन्या. (नायिका)
जिजाबाई	राजकन्येची दासी.
वसंतमाधव.....	प्रधान.
कमलिनी.....	दुसऱ्या राजाची कन्या.
बाळशास्त्री	राजाचा उपाध्याय.
बाळासाहेब	एक तरुण सरदार.
सटवाजी	सरकारी मांग.(नायक.)
हेबतराव	तुरुंगावरील अधिकारी.

शिवाय राजा, राणी, कारकून, शिरस्तेदार, शिपायी, हुजरे, जोगीण, बैरागी, मांग वगैरे.

स्थळ:-सुवर्णपुडी.

सत्त्वशील श्रीमती नाटक.

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थळ:—राजकन्येचा महाल.

(राजकन्या श्रीमती सचित बसलेली आहे. तिची दासी जिजाबाई जवळ उभी आहे.)

श्री०—(कांहीं वेळानें) जिजाबाई, उम्या कां? बसा.
(जिजाबाई बसते.)

जिजा०—बाईसाहेब, आज आपण कांहीं काळजीत आहांतशा दिसतां. असं काय बरं असावं?

श्री०—जिजाबाई, तुह्मांला तसं वाटत असेल, पण मी नेहेमीप्रमाणेंच आहे.

जिजा०—बाईसाहेब, आपण कांहीं ह्यणा; आपलं मन कोणत्यातरी गोष्टीकडे लागून राहिलेलं असावं. मला सांगण्यासारखं असलं तर सांगावं. तसं नसलं तर माझा आग्रह नाही, पण कांहीं जरी असलं, तरी मला कळविण्यास अगदीं हरकत नाही. त्या करितां मी ही आपल्याकडून होईल तितकं करीन. भरंवसा ठेवावा.

श्री०—जिजाबाई, भरंवसा नाही असं नाही. तुमच्या

सारखीं भरंवशाचीं खरीं माणसं फारच क्वचित् मिळतात पण—[लाजून स्तब्ध राहते.]

जिजा०—बाईसाहेब, अगदीं संकोच धरूं नका. खुशाल सांगा.

श्री०—जिजाबाई, मीच होऊन सांगायला मला लाज वाटते. पण तुझाला सांगितल्या शिवाय गत्यंतर नाही. हें पहा जिजाबाई, या माझ्या वयांत काळजी करण्याची दुसरी गोष्ट ती कोणती असणार ?

जिजा०—लग्नावद्दल का ? होईल लग्न. त्याची ती इतकी काळजी कशाला ?

श्री०—लग्न होईल कीं नाही, ही काळजी नाही (जरा स्तब्ध राहते.) जिजाबाई, तुम्ही मला उतावट वायको म्हणाल व मनांत माझी कमी किंमत कराल. उपाय नाही.

जिजा०—बाईसाहेब, संकोच धरूं नये. आपण उपजतच मोठ्या शहाण्या आणि चतूर आहांत, व आपण जें व मनांत आणाल, तें चागलंच आणाल. माझी खात्री आपण असं काय आपल्या मनांत आलं आहे? सांगा पाह

श्री०—जिजाबाई, आजपर्यंत पुष्कळ तसबिरी आर पण पाहिल्यापासून माझा असा निश्चय होता कीं, प्रत पाहिल्या शिवाय कोणालाही पसंत करावयाचं नाही, व एकदां ज्यावर मन जाईल, मग तो कोणीही असो, त्याच्या शिवाय दुसऱ्या विषयीं लग्नाचं मनांतच आणणं नाही. त्याचीच पत्नी होऊन कायावाचामनें करून खरं खरं

पातिव्रत्य पाळण्यांत देह खर्च करावयाचा. संपत्ति व ऐश्वर्य यांची मला लालसा नाही, व त्यांपासूनच सुख होतं असं ही नाही. परंतु सत्य व सदाचरण हींच काय तीं शेवटीं चिरकाल आनंदाचीं आहेत. तरी आजपर्यंत झालेल्या तसबिरीं पैकीं एकही माझ्या पसंतीस आली नाही, पण काल एक मूर्ति माझ्या दृष्टीस पडली, ती पाहतांच एकाएकीं माझ्या मनानें त्या ठिकाणीं धांव घेतली, व त्याचवेळीं मीं त्या पुरुषाची पत्नी होण्याचा निर्धार करून चुकलें. आतां तसा योग कसा घडून येईल या काळजींत मी आहे.

जिजा०—इतका का तो पुरुष चांगला आहे ?

श्री०—काय सांगूं जिजाबाई ? मला ज्या ज्या गोष्टीं-
नी आवड त्या सर्व त्या ठिकाणीं मूर्तिमंत वास करीत
सिद्धंत. मनुष्याचं अंतःस्वरूप कीं नाही त्याच्या मुद्रेव-
नी कळतं, व भाग्यशाली आणि पुण्यवान् मनुष्याची
कांती व तेज हीं हीं कांहीं विलक्षण असतात. जिजाबाई,
सांगतें हें आतां तुम्हाला खरं वाटणार नाही, पण
तुम्ही जेव्हां त्याला प्रत्यक्ष पहाल, तेव्हां माझं बोलणं तु-
म्हाला अगदीं खरं वाटे.

जिजा०—बाईसाहेब, असा पुरुष आपण पाहिलात.
तरी कुठें !

श्री०—परवां संध्याकाळीं मी महालक्ष्मीच्या दर्शनास
जात होतें, तेव्हां त्याला नदीच्या पुलावर उभा अस-
तांना पाहिला.

जिजा०—पण हा आपला विचार महाराजसाहेबांच्या पसंतीस येईल का बाईसाहेब? त्याचं कूळ, त्याची स्थिति, व आणखी दुसऱ्या गोष्टी या पाहिल्याशिवाय आपण एकदम कसा मनाचा निर्धार केलांत. आईसाहेबांच्या मनांत तर आपणांला बरोबरीच्या राजपुत्राला देण्याचं आहे, आणि आपण तर निर्धारच केला ह्यणतां. मुलीस वर पाहून देण्याचं काम आईबापांचं आहे.

श्री०—ते खरं जिजाबाई, पण परमेश्वरानें मला असं कांहीं मन दिलं आहे कीं, त्यामुळें एकतर मला सर्व प्रकारचें उत्तम सुख मिळून माझी अलौकिक कीर्ति मार्गें रहावी; नाहीपेक्षां वेळेस काय दुःखामध्ये मला दिवस काढावे लागतील व कसा शेवट होईल, हें कांहीं कळत नाही. पण माझी प्रतिज्ञा कधींही खोटी व्हावयाची नाही. ज्या-अर्थीं देवानेंच असं मन दिलं आहे, त्याअर्थीं त्याचा शेवट बरा किंवा वाईट करणं, हेंही त्याच्याच हातीं आहे. आपले मनोरथ व्यर्थ आहेत. मात्र, कितीही संकट आली तरी सत्यापासून दळं नये, व आपलं सत्व सोडूं नये. जिजाबाई, मीं तर निश्चय करून चुकलेंच आहे. तरी तसं कसं जमून येईल ही मोठी काळजी आहे, व याकरितां तुमचं मला साह्य पाहिजे.

जिजा०—बाईसाहेब, मजकडून होईल तितकं मी करीन, पण आपल्या मनाप्रमाणेंच घडून येणं मला कंठीण दिसतं. वेळेस तो निराळ्याच जातीचा असला तर कसं !

श्री०—भलतंच? जिजाबाई, परजातीच्या पुरुषावर माझं मन कसं जाईल? माझी पूर्ण खात्री आहे की, तो स्वजातीपैकीच आहे. मात्र गरीब स्थितीत असावा. पण मी कुठे श्रीमंतीची व ऐश्वर्याची भुकेली आहे? मला त्यांची मुळीच जरूर नाही. तरी जिजाबाई, त्याची खरी माहिती कळेपर्यंत मोठी काळजी आहे खरी.

जिजा०—बाईसाहेब, आपण एकदम निर्धार करावयाचा नव्हता.

श्री०—जिजाबाई, आतां झाल्या गोष्टीस उपाय नाही, व दोन जागीं मन जाणं नाही ही गोष्ट पक्की. जसं नशिबीं लिहिलं असतं त्याप्रमाणे बुद्धि होते व तसं तसं भोगावं लागतं. जिजाबाई, तो स्वजातीपैकी असून गरीब जरी असला, तरी मी मोठ्या नशिवाचीच आहे. पण वेळेस परजातीपैकी जर का निवाला, तर मात्र माझी मोठी दुर्दशा आहे. काय देवाच्या मनांत आहे कोणजाणे. परंतु ऐहिक सुखाकरिणां मी आपलं मन कधीही भ्रष्ट करणार नाहीं. ही सत्वाचीच परीक्षा आहे. यामुळे वेळेस माझ्या सुखाचा नाश होण्याचा संभव आहे खरा, परंतु अंतीं मी परमेश्वराच्या विशेष कृपेसच पात्र होईन. तरी जिजाबाई, आतां झाल्या गोष्टीस उपाय नाही. त्याबद्दल बरं वाईद मी भोगीन. पण तुमचं मला साह्य पाहिजे तें हें कीं, तुम्ही त्या पुरुषाचा शोध लावावात. जिजाबाई खात्रीनें तो आपल्या पैकीच आहे.

जिजा०—शोध लावण्याचा प्रयत्न मी करीन, पण बाईसाहेब, त्यांचं ठिकाण कसं कळेल? तो परक्या गांवाचा तर नसेल?

श्री०—संध्याकाळचे वेळीं तुम्ही पुलावर जात जा; ह्मणजे एखादे दिवशीं त्याची व तुमची भेट होईल; तेव्हां सहज बोलतां बोलतां त्याचं राहण्याचं ठिकाण, नांव, गांव वगैरे सर्व कांहीं विचारून घ्या.

जिजा०—हें मी करीन, पण जर तो इथें कामाकरितां दोन दिवस येऊन परत आपल्या गांवीं गेला असला तर ?

श्री०—सध्यां मी सांगतें असं करा. पुढचा विचार मग करूं.

जिजा०—आजपासून मी जात जाईन, पण बाईसाहेब, अगोदरच आपण कोणताही निर्धार करूं नये, असं मला वाटतं. उतावळी चांगली नाही. एखादे वेळीं पस्तावा होण्याची पाळी येते.

श्री०—नाहीं तरी आपलं स्त्री जातीचं सुखदुःख दुसऱ्यावरच अवलंबून आहे कीं नाहीं ? जर मी खरी सत्वाची असेन, तर परमेश्वर मला दुःख कां देईल ? आणि माझ्या प्रारब्धीं दुःखच यायचं असलं, तर आपल्या माणसाच्या महाप्रयत्नांनीं सुद्धां तें टळणार नाही. मग सुखाला भुलून आपलं सत्व तरी कां घालवावं ? सत्याकरितां कितीही वाईट प्रसंग आले, तरी मार्गें चांगलंच नांव राहणार आहे.

जिजा०—बाईसाहेब, आपण कोणी महापतिव्रता होणार, असं मंडो दिमतं. देव करो, आणि आपल्या मनाप्रमाणेच सर्व घडो.

श्री०—पण जिजाबाई, एव्हाशीच ही शोष्ट कोणाला कळतां काभा नये बरं. मला तुमची खात्री आहे ह्मणूनच तुमच्यापार्शी बोललें.

जिजा०—बाईसाहेब, याबद्दल मी आपल्याच तोंडानं काय सांगावं ! आपणांला अनुभव येईल तो खरा.

(दुसरी दासी येते.)

दु० दासी०—बाईसाहेब, आपल्याला आईसाहेब बोलावतात.

श्री०—येतें. जिजाबाई, चला कशाला बोलावलं आहे तें पाहूं.

[उठते. सर्व जातात.]

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—दिवाणखाना.

[पुरुषाचा वेष घेतलेली कमलिनी बसली आहे. जबळ हुजऱ्या उभा आहे.]

कम०—धनाजी !

धना०—जी सरकार, (हात जोडून) काय हुकूम ?

कम०—खाली जा, आणि वसंतमाधव प्रधानसाहेब यांची स्वारी वाड्यांत शिरतांच मला येऊन सांग.

धना०—जी हुकूम. (जातो.)

कम०—(आपल्याशीच) देथ पर्यंत तर मजल येऊन

पोहोंचली. आतां पुढचा विचार काय करावा? आपण पडलों स्त्री जाती, सुस्वरूप, त्यांतून भर तारुण्याचे दिवस; पुरुष वेष घेतल्या आहे त्याअर्थी नानाप्रकारच्या लोकांशी ओळख व स्नेह होणार, त्यांत कित्येक महाधूर्तही असणार, वेळेस त्यांना आपलं खरं स्वरूप कळेल, आणि मग व्यर्थ विटंबना मात्र होणार. बाबांचे जासूदही चोहोंकडे शोधांत असतीलच. बरं, जवळचं द्रव्य तरी किती दिवस पुरणार? लग्न केलं असतं तर तें सुखाचंच झालं असतं, ही तरी कोणी खात्री धरावी? माझ्या आईमध्ये भ्रष्टपणाचा इतकासा तरी लेश होता काय? कांहीं नाही. खरोखरी पतिव्रता. पण सवतीनें बाबांच्या मनांत भलतं सलतं भरवून दिलं. तिला पाहिजे होतं आपल्याच मुलाला राज्य. मुलगा तो ही पण झाला नव्हता. आमचे बाबा पडले भोळे व रागीट, आणि करविला माझ्या आईचा वध. (डोळे पुसते व स्तब्ध राहते) देवा, नवमास पूर्ण होत आलेल्या त्या माझ्या आईवर जेव्हां शस्त्राचा प्राणांतिक घाव पडला असेल, तेव्हां तिच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल! तिला काय काय आठवलं असेल! तुझा धांवा किती केल्या असेल! पोटांतल्या बाळा करितां तिचा जीव काय काय बोलला असेल! त्या दुष्टांची तिनें किती काकळूत केली असेल! शिव शिव!!! (डोळे पुसून) देवा, ज्या चक्रवर्तिनीच्या चरणाचा दर्शनलाभ मोठमोठ्या मांडलिकांसही मिळणं नाही, जिच्या कोमल चरणांना कधीही भूमीचा स्पर्श व्हावयाचा नाही, जी पृथ्वीमध्ये

आपल्या सिंहासनावर विराजमान होऊन तिच्या चरणीं
 सर्व मांडलिकांसुद्धां प्रजाजनांचीं शिरं लवून प्रणाम व्हाव-
 याचे, व, भोंवतालीं एक सारख्या नागव्या तरवारी घम
 कत आहेत अशा रथांत आरूढ होऊन आपल्या परि-
 वारासह मोठ्या ऐश्वर्यानं जी राजवाड्यांतून बाहेर पड-
 णार, अशा त्या प्रत्यक्ष सार्वभौमिणीचा परम सुकुमार,
 अगदीं निष्कलंक, व परम पूज्य असा स्त्री जाती राजदेह
 घोर हाल व अपेष्टा होण्याकरितां दुष्ट मांगांच्या स्वाधीन
 व्हावना? व तिच्या प्राणाचा नाश त्यांच्या भयंकर
 शस्त्राचा घाव पडून व्हावना? आणि शेवटीं प्राण गेल्या-
 वर सुद्धां तो पवित्र देह निर्जन अरण्यांत पडून पशु
 पक्षी यांजकडून छिन्नविच्छिन्न व्हावना? (जरा स्तब्ध
 राहून) हर हर !!! कठीण स्थिति आहे आम्हा स्त्रियां-
 च्या अग्रुंची, आमच्या देहाच्या लज्जेची, व शेवटीं
 आमच्या जीविताची. केवळ पतीच्या अविचारी
 लहरी करितां वेळेस आमचा सर्वस्वी नाश व्हाव-
 याचा, आणि त्याबरोबर एखादे वेळीं आमच्या उदरीं
 असलेल्या प्राण्याचा सुद्धां विनाकारण नाश व्हा-
 वयाचा. [जरा स्तब्ध राहते.] आहाहा !!! वेळेस ते
 बालक पुत्ररत्न निघून ज्याच्या जन्माचा मोठा उत्सव
 झाला असता, खंडोगणती साखर हत्तिणीवर वाटण्यांत
 आली असती, आपापल्या मनुष्यांच्या भेटीकरितां हवाल-
 दील झालेले हजारों बंदीवान मुक्त झाले असते, पुष्क-
 लांना बक्षिसं व देणग्या मिळार्या असत्या; बाळपणी

ज्याच्या हास्ययुक्त कोमल गालावर हात फिरवून कोड-
 कौतुक करण्याची सर्व मांडळीक राजे फार इच्छा करि-
 ते, व अशी अपूर्व संधी मिळाल्याने त्यांनी आपणांस
 फार फार धन्य मानून घेतलं असतं, जो बोवड्या गोड
 शब्दांनी मला तार्ई, तार्ई हांक मारणारा असा माझा
 आवडता धाकटा भाऊ झाला असता, आणि आजला यु-
 वराज असून पुढे कोट्यावधी प्रजाजनांचा पालन कर्ता
 झाला असता, व ज्या एकट्याकरितां लक्षावधी शूर पुरु-
 षांचे प्राण आधीं बळी पडले असते, परंतु त्याच्या देहा-
 स दुष्टांकडून यत्किंचितही दुखापत होतीना, त्या गर्भ-
 वासी बाळाचे कोंबळे लुप्तलुशीत अवयव निर्जन जंगलांत
 पक्षांनीं टोंच टोंचून खावेत काय ? कोरल्या लांडग्यांनीं
 त्याचे लचके तोडावेत काय ? शिव, शिव !!! देवा ह्या
 गोष्टीं मनांत आल्या ह्मणजे काळीज कसं आगदीं थर-
 थरून जातं. अंगावर शहारे येतात. लग्नाच्या गोष्टीचा
 तर तिटकाराच येतो. कांहीं सुचत नाही. सर्व जग शून्य-
 वत वाटतं, व पुढच्या आयुष्याचा अगदीं कंटाळा येतो.
 त्या वेळेस तर मी लहानच होतें, परंतु समजू लागल्या
 वर आईची ही हकीगत ऐकल्या पासून माझं मन कां
 अगदीं उदास होऊन गेलं आहे. कोणतीच गोष्ट गोड
 वाटत नाही. त्या राजवाड्याचा तर वीटच आला होता.
 काय करावं ! मी पडलें तरुण व रूपवान स्त्री, त्यांतूनही
 एकटी, ह्मणून भाति वाटते; नाही तर तीर्थाटन करून
 ईश्वरभजनांत पुढचं आयुष्य घालविलं असतं. पण तसं

करितां येत नाहीं. स्त्रियांच्या देहाला फार भीति आहे. पुरुषांची नजर पापी असते. आपण कितीही शुद्ध आचारणाने राहिलो तरी ते नाना कुतर्क काढणार, नाहीं नाहीं ते खोटे आरोप आणणार, आणि शेवटी उगीच छिःथू होऊन त्रास होण्याची पाळी येणार. तरी कुठे तरी एकाच पण अब्रूमध्ये दिवस जातील, अशा टिकाणीं राहिलं पाहिजे. बरं नुसत्यां तशा राहण्यानेही निभाव लागणार नाहीं. कांहीं तरी सरकारी अधिकाराचं काम पत्करिलं पाहिजे. ह्मणजे एकतर आपल्या बचावास जास्त साधन होईल, व दुसरं लोकांवर परोपकारही करितां येतील. सरकारी काम तरी न्यायाधिकाचं मिळाल्यास चांगलं. त्यांत न्यायाशिवाय दुसऱ्या कोणाशीं विशेष संबंध नसतो. सर्वांची सारखी दाद लावितां येईल. व मला तें कामही चांगलं करितां येईल. दुसरं, येथील महाराजसाहेब चांगले मनुष्य आहेत. प्रधान वसंतमाधव तर फारच सज्जन मनुष्य आहेत. अल्पवयांत इतक्या मोठ्या अधिकारास खरोखरीच योग्य मनुष्य. पुन्हा स्नेहाचेही विशेष भुकेले दिसतात. माझी व त्यांची पहिल्यानं सहज गांठ पडली, पण थोड्या मुदतींत त्यांनीं फारच स्नेह वाढविला. त्यांचाही आग्रह आहे कीं, मी कांहीं काम पत्करून येथेच रहावं, दुसरीकडे जाऊं नये. तरी तूर्त त्यांच्या ह्मणण्या प्रमाणें करावं हें बरं. परदेशांत सज्जनाचा स्नेह सोडणं चांगलं नाहीं. (धनाजी येतो.)

धना०—सरकार, दिवाणसाहेबांची स्वारी आली.

कम०—स्वारी आली? (उठते व दरवाज्यापर्यंत जाते. वसंतमाधव येतो. स्यास) यावे.

वसंत०—कां काय चाललें आहे; तब्बेत तर ठीक आहेना?

कम०—ठीक आहे. आपलीच वाट पाहत होतो. आज कुठे जाण्याचा विचार आहे.

वसंत०—आज केदारेश्वराकडे जाऊं. कां वाडा तर पसंत आहेना?

कम०—होय. पसंत आहे.

वसंत०—पण येथे राहण्याचे माझे ऐकिले पाहिजे. दोन दिवसांचा स्नेह करून चटका लावून जाणे खऱ्या मित्रास उचित नाही. येथे राहण्यास काय हरकत आहे?

कम०—हरकत कांहीं नाही, पण हे अन्नोदकाच्या स्वाधीन आहे.

वसंत०—मित्रा चंद्राकरा, तुला खरेच सांगतो, माझे स्नेही पुष्कळ आहेत, पण तुझ्या मैत्री पासून मला फारच आनंद होतो. दोन घटका तुजपाशी बोलल्याने साऱ्या दिवसाच्या कामाचा शीण हरून जातो. खरोखरी तुझा स्वभाव मला फारच आवडतो. तुझा विचार येथे राहण्याचा होईल तर मला किती गोड वाटेल! आणि राज्य कारभारासारख्या मोठ्या महत्वाच्या कामांत तुझी मला किती मदत होईल!

कम०—वसंतमाधव, आपणांसारख्या थोर मित्रांचे मन मोडणे ही विचाराचीच गोष्ट आहे. परदेशांत आप-

ला मला फार उपयोग झाला आहे. आपल्याचमुळे मला येथे कोणत्याही गोष्टीची अडचण पडली नाही. सर्व व्यवस्था अगदीं बरच्याप्रमाणे लागली आहे.

वसंत०--परदेशांत भल्या मनुष्याचा समाचार घ्यावा, हें प्रत्येक जाणत्या मनुष्याचें कामच आहे. त्यांत मी जास्त तें काय केलें? पण तूं आमच्या सर्व गोष्टी गोड करून घेतोस, यानें मी तुझा फार आभारी आहे.

कम०--असें ह्मणावेंच लागतें. परंतु आपले मात्र मजवर खरेखरे उपकार आहेत, व ते कसे फिटतील ते फिटोत.

वसंत०--मग राहण्याचें तर पक्कें झालें. पण कांहीं सरकारी काम पत्करशील तर चांगलें. उद्योगाशिवाय मनाला आल्हाद नसतो.

कम०--सर्व आपल्या विचारावर आहे. येथील रीत-भात, व्यवहार वगैरे यांना मी अपरिचित आहे.

वसंत०--हल्लीं तीन जागा खाली आहेत. दोन सुभ्याच्या बाहेर प्रांती, व एक येथेच न्यायाधिकाची. मला वाटतें, येथील न्यायाधिकाचीच जागा पत्करावी, ह्मणजे त्या कामासंबंधी माहिती देण्यास मी जवळच आहे. न्यायाधिकाचे कामास तुमच्या खात्रीचा मनुष्य कोण आहे ह्मणून महाराजसाहेब मला विचारीत होते. तुझी नेमणूक करवूं? महाराजसाहेब माझे ऐकतील.

कम०--जसा आपला विचार होईल त्याप्रमाणें. पण प्रथम काम जड जाईल.

वसंत०—त्याची काळजी नाही. तें सर्व होऊन जाईल. मग कधीं महाराजसाहेबांस भेटावयास जायचें? उद्यां चलतां? सकाळींच जाऊं, ह्मणजे बरी निवांत भेट होईल.

कम०—तर मग सकाळींच मी आपली वाट पहात बसेन.

वसंत०—ठीक आहे. (कमलिनी विडे दत्त ते खातो. ती खाते.) चला तर आतां फिरायला.

कम०—चला. (दोष उठतात.) धनाजी, मजबरोवर चला.

धना०—जी सरकार. [सर्व जातात.]

प्रवेश तिसरा.

स्थळ.—राजवाडा.

(राजा बसलेला आहे. जवळ हुजच्या आहे.)

राजा—खंडुजी, जनानखान्यांत जा, आणि बोलावले आहे ह्मणून सांग.

खंडु०—जी सरकार. (जातो.)

राजा—यांच्या विचारास आलें तर लागलेंच शास्त्री-बुवांना पुढची व्यवस्था करण्यास सांगावें. करितां त्यांना ही बोलवावें हें बरें [काहीं वेळ स्तब्ध राहतो व खंडुजी येतो आस] खंडुजी, वाळशास्त्री यांनाही घेऊन ये. (खंडुजी जातो. नंतर राणी येते.)

राणी—(उभी राहून) कां बोलावणें झालें होतें?

राजा०—वसा. श्रीमतीच्या लग्नाबद्दल तुम्हाला कांहीं विचारायचें होतें.

राणी-- (राजांच्या बाजूस वसून) लवकरच विचार करावा हें बरं.

राजा—हो, यदांच उरकून टाकावें असें माझ्या मनांत आहे.

राणी—मग ठिकाण कोणतें पसंत करायचें?

राजा--तेंच तुम्हाला विचारायचें आहे. आजपर्यंत आलेल्या तसविरीपैकी श्रीमतीच्या मनास कोणती आली? कांहीं खुलासा काढिला का ?

राणी--तें कसं कळणार? ती का साधारण मुलगी आहे? मोठी खोल. तिच्या मनांतलं काढावं कुणी? मी प्रत्यक्ष आईना, पण माझ्याशीं सुद्धां कामापुरतं बोलणार, आणि मलाच शहाणपण शिकविणार. बाकी ती शहाणी खरी. तिच्यापुढें भक्त्यासलत्याचं तेज कधीं पडावयाचं नाहीं, व कधीं कोणाच्या शब्दांत यायची नाहीं.

राजा--पण आलेल्या तसविरी तिच्या दृष्टीस तरी पडल्याना?

राणी—सर्व तसविरी तिच्याकडे पाठविल्या. पण काय? एकदां पहायची आणि ठेवून द्यायची. मग तिला कसा नवरा पाहिजे तें कोणाला माहीत?

राजा--तिचें ठीक आहे, पण आपल्याला दूरवर विचार केला पाहिजे. हें पहा, आपणांला नाहीं पुत्र-

संतति, आपल्यामागे राज्य जावयाचें आहे मुलीलाच, तेव्हां याचा विचार केला पाहिजे. तरी बाहेरचा मुलगा पाहून त्याच्या स्वाधीन राज्य करण्यापेक्षां आपल्या बाळासाहेबाबद्दलच विचार करावा हें बरें. बरोबरीचा सरदार व माझा भाचा आहे. तरी कसा काय तुमचा विचार आहे? (खंडुजी येतो.)

खंडुजी--सरकार, शास्त्रीबुवांची स्वारी आली.

राजा--त्यांना आंत घेऊन ये. (राणी दूर वसते.)

[शास्त्री येतो. मुजरद वरून आर्शवाद देतो. राजा व राणी उठतात]

राजा--यांव, शास्त्रीबुवा. वसा, (राजा वसतो. राणी जरा दूर वसते.)

शास्त्री०--(वसून व हंसत.) सरकारांनीं कां बोलाविलें होतें? नुकताच जे आहेत ते पुजा वेगळे आयेपून वसलों होतो इतक्यांत खंडुजी आला.

राजा--शास्त्रीबुवा, बोलाविलें होतें इतक्याकरितां. आपल्या श्रीमतीचा विवाह यंदां करणें आहे, व ती आपल्या बाळासाहेब शिरक्यांना द्यावी, ह्मणजे मादी कुसच्याच्या घरांत न जातां घरांतल्या घरांत राहिल असा विचार आहे. कां ठीक आहे कीं नाही?

शा०--वः ! हें काय सांगावें? फारच योग्य विचार जे आहेत. सरकारांच्या पोक्त विचाराची काय गोष्ट सांगावी? इतकी दूरवर नजर पोंचविण्याचें आपलें नाहीं बोवा सामर्थ्य. येत्या मावमासीच तीथिनिश्चय करावा. (राणीस) बाईसाहेब, आपल्या ताईसाहेबांच्या लक्षस-

मारंभाची वाट ठिकठिकाणचे हजारों ब्राह्मण चातकाप्रमाणे पहात आहेत. खरेच आहे. पुण्यश्लोक नृपतीच्याच सदनीं जे आहेत ते आत्मां ब्राह्मणांचे खरे खरे आदरातिथ्य होणार. दुसऱ्या विसऱ्यांचे सामर्थ्य नाही. चाईसाहेब, माझी आतां दुसरी कसली इच्छा नाही. फक्त चाईसाहेबांचे लग्न एकदां माझ्या दृष्टीस पडावे, इतकाच हेतु राहिला आहे जे आहेत. श्री जगन्निवास सिद्धीस नेणार समर्थ आहे.

राजा—(राणीस) कां कसा काय तुमचा विचार आहे?

राणी—मला काय विचारायचं? आपण आणि शास्त्रीबुवा जो विचार कराल तो खरा. आपणांला जी गोष्ट पसंत ती मलाही पसंत. आपणांपेक्षां का आत्मां बायकांना जास्त समजतं?

राजा—तसें नाही. तुमची कांहीं हरकत आहे का? नाहीतर पुढें मागे म्हणाल कीं, आपल्या बहिणीच्या मुलाला ह्मणूनच माझी सोनियासारखी मुलगी वेलून टाकिली, मला विचारिलें सुद्धां नाही. तरी हें अपेश नको.

राणी—मुलगा चांगला शाहणा असला तर कसली हरकत? उलटी दुवांत साखर होईल. मुलगाही नाकी-दोळीं सुरेख आहे.

शास्त्री—चाईसाहेब, मुलगा विद्येमध्ये वाईट नाही जे आहेत. आणि विद्येचा विचार तो कशास पाहिजे? राजाला थोडेंच रोजगारधंदा करून पोट भरावयाचें आहे, व दोन पैसे मिळवावयाचे आहेत, तर विद्या पा-

हिजेच पाहिजे. राजा हटला ह्मणजे जेआहेते प्रत्यक्ष वि-
ष्णूचा अवतार, अखंड लक्ष्मी त्याजपुढे हात जोडून उभी
असणार, आणि शेंकडों विद्वान त्याच्या चरणाच्या
आश्रयाखाली राहणार. तेव्हां त्याला काय कराव-
याची आहे ती विद्या? आणि कशास पाहिजे ती उर-
स्फोड? त्याने जेआहेते भक्तीने गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन
करून त्यांस आनंदीत ठेवावे, त्यांचा उपमर्द करूं नये,
ऐश्वर्यादि सुखाचा चांगला उपभोग घ्यावा, व अंती मो-
क्षप्राप्ति होईल अशा रीतीचा ब्राह्मणांस दानधर्म करावा,
ह्मणजे झाले. वाईसाहेब, सरकारांचा विचार फारच नामी
आहे जेआहेते.

राणी—आपणां सर्वांच्या पसंतीस आलं, ह्मणजे झालं.

राजा—ठीक आहे. शास्त्रीबुवा, दोघांचे ग्रह वर्गरे
कसे मिळतात ते नीट पहा. अजून अवधि आहे, परंतु
एव्हांपासूनच तजविजीस लागले पाहिजे.

शास्त्री—वरें आहे. आजच मी शिरक्यांच्या वा-
ड्यांत जातो, व सहज ह्मणून वाळासाहेबांची पत्रिका
पाहण्यास मागतो. ताईसाहेबांची मजपारी आहेच.
[हात जोडून.] सरकार आज्ञा?

राजा—जातां? वरें. पत्रिका नीट जमवून पहा,
व इतक्यांत ही गोष्ट प्रकट करूं नका. परस्परांचे ग्रह
मिळाल्याशिवाय जमलें असे ह्मणतां येत नाही.

शास्त्री—हे काय मला सांगायला पाहिजे. आपणां-
पेक्षां आह्या ताचेदारांना जास्त काळजी आहे जेआहेते.
(उठतो व मुजरा करितो. राजा राणी उठून बसतात, शास्त्री जातो.)

खंडु०—सरकार, (हात जोडून)

राजा—कां तयारी आहे ? चलातर. (उठून जाताव.)

प्रवेश चवथा.

स्थळः—राजकन्येचा महाल.

(जिजाबाई एकटीच बसलेली आहे.)

जिजा०—(आपल्याशांच) बाईची पुजा आटोपली असेल. आतां आल्याबरोबर शोध लागला का ह्मणून विचारील, तर हिला सांगावं तरी काय ? परवां सटवाजी भेटल्यापासून वाड्यांत यायला माझं पाऊलच पुढे पडेंना. दोन दिवस दुखण्याचा बहाणा करून आले नाहीं. पण बाईनें पिच्छा पुरविला. निरोपावर निरोप कीं, जशा असाल तशा येऊन भेटून जा. शेवटीं मेणाही पाठविला, तेव्हां येणं भागच आहे. आतां खरं सांगितलं तर ही पडली वीज. आपल्या पुढल्या सुखाचा आणि आईबापांच्या मनोरथांचा एकदम चुराडा करून टाकील. सत्व राखण्याच्या तर तिला जशा काय लहरीवर लहरीच येतात, मरणाची सुद्धां परवा नाहीं. दोन समजूतीच्या गोष्टी सांगून मन फिरवावं ह्मटलं, तर हिच्यापुढे कोणाचं काय चालणार ? हिचं मन पडलं तरवारीची तीक्ष्ण धार. माझं सांगणं तेव्हांच वाटेला लावून मला निरुत्तर करील. अशी तेजस्वी बायको आजपर्यंत आपल्या पहाण्यांत कांहीं आली नाहीं. खरोखरीच दुसरी सावित्री. [जरा स्तब्ध राहून] बरं, न सांगावं,

तरीही पंचाईत. ही नाही नाही त्या शपता घालील, माझा पिच्छा पुरवील, व आंतल्याआंत आपणाला जाळून घेईल. पुन्हां, आज नाही उद्यां मांगावंच लागेल. मी फार खरं वशाची ह्यगूनच तिने मला हे काम सांगितलं आहे, व माझी मोठी आशा धरून आहे. तरी वेम-रं वसा करून तिला विंचनेत ठेवणं चांगलं नाही. न-शीब पोरीचं. आपण काय करणार ? देवानेच तिचं मन फिरविलं तर बरी गोष्ट आहे; नाही तर मला धडगत दिसत नाही. ती का साधारण बायको आहे? अस्सल नागीण. केवळ शब्दाकरितां आईबाप, राज्य, संसारसुख, या सर्वांवर पाणी सोडील. फार तर काय पण प्राणही देईल, पण आपला शब्द कधी खोटा करणार नाही. बरं हिने कांहीं कमजास्त केलं, तर तें बाहेर कळल्याशिवाय रहाणार नाही, व येईल सर्व आपल्यावर. दुर्दैव तर मला छळण्याचीच वाट पहात आहे. नको नको देवा, कंटाळा आला जिवाचा. सुख सुख करितां काय काय अपेष्टा होतील तें कोणाला माहीत. माझा बाळ दूर झाल्याला आज सोळा सतरा वर्ष झालीं, तो तरी भेटतो की नाही हे कोणी सांगावं ? त्यांचीही काय वाट आहे तें कळत नाही. एकूण गोष्ट मनांत आली ह्यणजे पोटांत कसे भगदीं भडभडून येतं. पण करावं काय ? मुकाट्यानं सोसलं पाहिजे. परमेश्वराच्या मनांत दुःखच द्यावयाचं आहे हे खरं; नाहीतर ही आणखी दुसरी काळजी कां पढें जमी राहिली अमनी ?

तो आपला निश्चय सोडिलसं मला नाही वाटत. दुसरं कांहीं नाही, आपलं मातेरं करून घेईल, व दुसऱ्याच्या गळ्यासं फांस लावील. पण हिच्यापुढें व्हावं कोणी ? सांगून पहावं. ऐकलं तर बरं, नाही तर नशीब तिचं आणि माझं. (जरा स्तब्ध राहून) बहुधा हिनें पाहिलेला पुरुष संटवाजीच असावा. सांगितलेल्यां सर्व गोष्टी जमतात. तेव्हां त्याच्याशिवाय दुसऱ्यावर हसणजे हिचं मन जाईल, आणि ही लागलाच निर्धार करील, अशी गोष्टच माहीं. तो तसाच आहे. मीही राजकुळांतलीच आहे, पुष्कळ राजे व भाग्यशाली पुरुष पाहिले, पण असा सुलक्षणी, तसाच विलक्षण तेजस्वी आणि सुंदर पुरुष माझ्या पाहण्यांत कांहीं आला नाही. मुद्राही किती गंभीर ! लहान वयांत शांति, धैर्य आदिकरून गुण त्या सुंदर कपाळावर कसे झळकतात ! बोलणं तरी किती मधुर व नम्रतैचं ! त्याला पाहतांच मानी राजपुत्रांचे सुद्धां अभिमान गळून जातात, व त्याच्याठिठाणी त्यांची पूज्यबुद्धि होईल. पण क्वाची करणी विचित्र ! असल्या अलौकिक पुरुषाला नीच जातीत निर्माण केलं आहे. धन्य धन्य त्याचे आईबाप कीं, मोठमोठ्या सार्वभौम राजांच्या पोटीसुद्धां जें महारत्न यावयाचं नाही, तें, मानवजातीमध्ये सर्वांत अगदीं नीच अशा चांडालकुलांतलें शुद्ध दंपत्यास परमेश्वरानें दिलें आहे. तेंही त्यांना पुष्कळ दिवस लाभलं नाही. हाच जर गरीब, पण स्वजातीपैकी एखाद्याच्या पोटी आला असता, तर श्रीम-

तीच्या भाग्यास व आनंदास पारावरच नव्हता. त्याची पाहिल्यावर प्रथम मला किती उमेद होती की, मी श्रीमतीचं महत्कार्य करून दिलं, परंतु हा यशाचा भाग मिळण्याचं कुठचं या पापिणीच्या नशिबी ? बाकी श्रीमती चतुर खरी. धन्य आहे तिच्या परीक्षेची. पण काय उपयोग ? दैवानं विघडं केला. (स्तब्ध राहून) काय ? आली वाटंत ? हो. (उठून उभी राहते. श्रीमती येते.)

श्री०—कां जिजाबाई, कशी काय प्रकृति आहे ? आतां कांहीं बरी आहे का ? बसा. (बसते. नंतर जिजाबाई बसते.)

जिजा०—आतां कांहीं बरी आहे. दुसरं कांहीं नाही, दोन दिवस एकसारखं डोकं दुखत होतं. सकाळ पासून कांहीं बरं आहे.

श्री०--शोध लागला का. दोन दिवस तुम्ही भेटलां नाहीत, त्यामुळे मला अगदीं चैन पडलं नाही. जिजाबाई, दुसरं कांहीं नाही. माझ्या निर्धाराच्या पायीं माझं काय होणार हें पहायचं आहे. ही नशिवाचीच परीक्षा आहे, ह्मणून केव्हां शोध लागेल असं झालं आहे. कांहीं असो, माझा निश्चय खरा; नाहीतर मी लग्नच करणार नाही.

जिजा०--बाईसाहेब, मी आपली अडाणी तर खरीच पण माझं थोडसं ऐकावं. हें पहा, एखादा पुरुष दृष्टीस पडला आणि तो मनाला चांगलासा वाटला, कारण चांगलं माणूस आहे तें सर्वांना आवडणारच, ह्मणून त्याची

त
क
ग
स
उ
प
र
१

जातपात, कुलशील, हीं कांहींएक न पाहतां मला हाच पति करायचा हाणून आपणासारख्या राजकन्यांनीं एकदम निर्धार करावा, आणि आपण संकटांत पडून दुसऱ्यासही संकटांत पाडावं, हें चांगलं का? मन भ्रष्ट करूं नये खरं. पण त्याच्या मर्यादा आहेत, सारासार विचार आहे. कोणी केलं नाही, कोणी ऐकलं नाही, असं भलतंच कांहींतरी काढून आपल्या पुढच्या सुखावर पाणी सोडावं यांत काय हांशील ! आईबापांच्या आज्ञेशिवाय मी अमुकच पति करीन, असं मुलीला आधीं आग्रहानें ह्मणतां येत नाही. धर्म, शास्त्र, रुढी, यांना अनुसरून जें करणं तें करावं, आणि मग मात्र मन भ्रष्ट करूं नये. आह्मी गरीब नोकरमाणसांनीं ह्मणजे आपणांला सांगावं असं नाही, पण सांगितल्या- शिवाय राहवत नाही.

श्री०—जिजाबाई, तुम्ही खुशाल सांगा. मी सर्व ऐकते. त्यांत मला अगदीं राग यावयाचा नाही. कोणी हिताचं सांगत असलं तर शहाण्यानें त्याचा राग का मानावा? जी मूर्ख असेल तिला राग येईल, पण कांहीं तरी शोध लागला का?

जिजा०—कांहीं शोध लागत नाही, ह्मणूनच ह्मणते कीं हा आग्रह सोडून द्या. बोलणं फार सोपं असतं, पण करण्याची वेळ आली ह्मणजे समजतं. डोंगर दुखून कसा चांगला दिसतो, पण तो चढायला लागलं ह्मणजे डोळे पांढरे व्हायला लागतात. त्या पुरुषाचा शोधच

जर न लागला, तर जन्म का फुकट घालविणार? लोक काय ह्मणतील? महाराजसाहेब व आईसाहेब आपणांला लग्नावांचून कशा राहूं देतील? बरं, आपण लग्नावांचून राहिलां, तर तें त्यांना सुखाचं कां होईल? त्यांचं सर्व सुख आपणांवर आहे. तेव्हां त्यांना फार दुःख होईल याचा तरी कांहीं विचार कराल कीं नाहीं?

श्री०—जिजाबाई, सुखदुख आपण काय देणार? असं नशिबीं लिहिलं असेल त्याप्रमाणें सर्व घडून येणार. आपण कांहीं करीत नाहीं आणि सवरीत नाहीं. उगीच ह्मणतो मात्र.

जिजा०—या परमार्थाच्या गोष्टींत काय हांशील? नशिवानं अगदींच कांहीं मिळालं नसतं, तर एक प्रारब्ध ह्मणावयाचं. तसं कांहीं नाहीं. देवाच्या दयेनं सर्व कांहीं ह्मणून आहे. रूप आहे, संपत्ति आहे, राज्य आहे, आईबाप लग्नाची मोठी हौस धरून आहेत, आपणही काय पाहिजे? पण वळंच कांहीं तरी खुसपट काढून देवानं दिलेलं भोगावयाचं नाहीं, आणि ह्मणायचं नशिबींच सुख नाहीं. महाराजसाहेबांना नाहीं का आपली काळजी? ते आपणांला पति पहातील तो वाईट का पहातील? नीट विचार करा, त्यांचं एकाचं. आपलंच घेऊन वसूं नये.

श्री०—जिजाबाई, हा भ्रम आहे. अहो, राज्य असलं आणि लक्ष्मी असली ह्मणजे सुख होतंच, असं नाहीं. तसंच आईबापांना मुलांपासून सुख मिळणं, मुलीला चां-

गला वर मिळणं, व मिळाला तर तो चांगला लाभून तिचें सौभाग्य राहणं, आणि पुन्हां सौभाग्य राहूनही शेवटपर्यंत दोघांनी एकमेकांवर चांगली प्रीति राहून आनंदांत दिवस जाणं, या गोष्टी न आईबापांच्या स्वाधीन, न माझ्या स्वाधीन. प्राक्तनाप्रमाणें सर्व घडून यावयाच्या आणि त्या त्या प्रमाणें त्या त्या वेळीं बुद्धि व्हावयाची. सुखाकरितां ह्मणून सर्व प्रयत्न करितात, परंतु पदरीं सुख पडेल तें खरं. अशी जर सुखाची मुळचीच खात्री नाही, तर भ्रमावर आपलें सत्व तरी कां दळूं घावं? शेवटीं तेंच यशस्वी होणार आहे. आपण नीट राहून जर दुःख आलं, तर त्याचा बोल परमेश्वराकडे, आपल्याकडे नाही. आणि परमेश्वर तरी काय करितो; जसं मागील जन्मीं आपण दिलं असेल त्याप्रमाणें या जन्मीं मिळेल. पण कांहीं तरी शोध लागला का?

जिजा०—बाईसाहेब, या शोधापासून आपणांला समाधान व्हावयाचं नाही, माझी खात्री आहे.

श्री०—समाधान होवो, अथवा न होवो. त्याची तुम्ही कां काळजी करितां? भोगणारी माझी मी आहे, आणि नशिबाप्रमाणें बुद्धि होणार. तुम्ही खुशाल सांगा. तुम्हांला माझी अगदीं काळजी नको. माझ्या निश्चयापुढे सुख व दुःख हीं दोन्ही सारखीं आहेत. जिजाबाई, देव ज्यांना मोठा प्रचंड आणि ईर्ष्याची मनं देतो, त्यांना या दोन दिवसांच्या सुखाची व संपत्तीची कांहींच परवा नसते. त्यांच्या

ईर्ष्याप्रतियर्थ प्राण जाण्याची जरी वेळ आली, तरी तें एक चांगलं चीजच होईल असं समजून आनंदानें आपले प्राण खर्च करितात. तर दुःख व आपत्ति यांची कथा काय ? परंतु ते आपला बाणा कधीही सोडणार नाहीत. त्याप्रमाणें देवानें मला मोठं विलक्षण मन दिलं आहे. पुरुष असतें तर मोठमोठी शौर्याची व अखंड कीर्तीची कामे करून नांव मिळविलं असतं. पण आपली पडझी खीची जात. आपलं शौर्य, वैर्य, सहाणपण दैगरे सर्व गुण आपण एक पातिव्रत्याशिवाय दुसऱ्या वृत्त्यांत दाखविणार ? व मनाची शांति ती कशी होणार ? राज्य, ऐश्वर्य, डागझगिने, व शारिरीक सुख यांतच माझी तृप्ति नाही. कांहीं विशेष कसोटीचे प्रसंग आले पाहिजेत व त्यांतून आपलं सत्व यशस्वी झालं पाहिजे, यांत जो मला आनंद आहे, त्यापुढें इतर स्त्रियांचं सुख व आनंद हीं अगदीं तृणवत् आहेत. आमचें समाधान आरीकसारीक गोष्टींनीं होणारं नाही. आणि परमेश्वर ज्यांना अशीं मनं देतो, त्यांची पुढची योजनाही तशीच करून ठेवितो. मात्र खरं काय तें पाहिजे. दुसऱ्यानें केले ह्मणून आपणही करावं असं मात्र कामाचं नाही.

जिजा०—वाईसाहेब, महाराजसाहेब आपणास असाच वर पाहून देतील.

श्री०—असाच पाहून देतील किंवा कसा देतील, याचा आतां विचारच नाही. जो निश्चय झाला तो झाला. आतां मन फिरणं नाही. कोणावरच माझं मन गेलं

नव्हतं; तोंपरत मी काचाची होतं, व त्या मुदतीत त्यांनी मला एकाचा अगदी वाईट व टाकाऊ अशा जरी दिली असती, तरी तो पति मला प्रियच झाला असता. व त्याची कायावाचामनेकरून मोठ्या भक्तीने सेवा केली असती. पण तसा योग कांहीं वडून आला नाही. आतां न व चांचा विचार, न माझं सुख. केवळ माझ्या प्रतिज्ञेची मी आहे. जिजाबाई, आतां दुसरा विचारच नाही. काय असेल तें सांगा. तुझाला माझ्या गळ्याची शपत आहे.

जिजा०—मी सांगते, पण त्या पुरेपारीं विवाह होण्याची मुळीच आशा नाही. इतकंच नाही, तर अशा प्रकारची गोष्ट काढजे लजजे छिथू होण्याची पाळी आहे.

श्री०—आतां कांहीं होवो. सत्याकरितां हरिश्चंद्रानं राज्य सोडिलं व प्राणांतिक हाल सुद्धां भोगिले. आपल्याला नसतं लक्षाशिवायही राहवत नाही का ? तेंच सुख पाहिजे तर पशूचा जन्म काय वाईट? सांगा काय आहे तें.

जिजा०—शपत घातली तेव्हां सांगितलंच पाहिजे. पण बाईसाहेब, आपला हिरमोड होईल. आपण सांगितलं त्याप्रमाणेंच तो पुरुष आहे यात अगदीं संशय नाही. इतकंच नाही, तर असा पुरुष आढळणंही फारच कठीण. मलाही त्याला पाहिल्यावर मोठा आनंद झाला होता, व बाईसाहेबांनीं चांगली योजना केली, असं वाटलं होतं. आपण सांगितल्याप्रमाणें सर्व गोष्टी

पूर्ण आहेत, पण बाईसाहेब, जेव्हां त्याची जात कळली, तेव्हां मात्र माझी अगदी निराशा झाली, व मोठ्या काळजीत पडले. बाईसाहेब, खरोखरी त्याची जात ऐकून मला मोठा अचंबा वाटला की, असल्या कुजातीत असा सुलक्षणी, तेजःपुंज व सद्गुणी पुरुष कसा निर्माण व्हावा? धन्य त्याच्या मातेची.

श्री०—(चिंतायुक्त.) अशी कोणती जात आहे? सर्व विचारपूस केलीतका?

जिजा०—सर्व विचारपूस केली. त्याला आईबाप नाहीत, बहीणभाऊ नाहीत, कोणी नाही. एकदा आहे. पण जातीचा मांग आहे. त्याचा बाप नुकताच मरण पावल्यामुळे सरकारी मांगाचं काम त्याजकडे आलं आहे. ह्यणूनच ह्यणतें की या नादीं अगदीं पडूं नका.

श्री०—(कांहीं वेळ स्तब्ध राहून आपल्याशींच.) जातीचा मांग!!! हे कसं? निंबवृक्षाचीं फळं मूळचींच कडू, आणि त्यांमध्ये एकच फळ पक्कं द्राक्षापेशांही मधुर? अथवा देवदारान्या पुष्पांस मूळचींच अतिशय दुर्गंधी आणि त्यांमध्ये एकाच पुष्पास सदनवाणाहून अधिक सुगंध? असं कसं होईल? आणि असं अवटित करण्यांत विधात्याचा हेतु तरी काय असावा? आधीं मांग जात म्हटली ह्यणजे सर्व वर्णांत कुरूप, कुलक्षणी, क्रूर व अमंगळ; आणि हा पुरुष तर क्षत्रिय वर्णातील राजकुलास सुद्धां दुर्लभ अशा दिव्याकृतीचा, पुन्हां ज्याच्या शांती, क्षमा, दयादि उत्तम गुणांची साक्ष

त्याची मुद्राच देत; तेव्हां तो मांग कसा असेल, व आतां जें मी ऐकतें आहे तें खरं कसं असावं? वरं, त्यालाच वरण्याचं मनांत आणण्यांत वेळेस मजकडून अविचारीपणा झाला असेल, परंतु त्याला पाहतांक्षणीं व या पृथ्वीवरील कोणती कुलीन व मानिनी अशी राजकन्या हाच पति असावा अशी इच्छा करणार नाहीं? त्याप्रमाणेंच जातीसंबंधीं काडीमात्रही संशय न येतां जर माझं मन त्याजवर गेलं, आणि माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें त्यासच वरण्याचा निर्धार जर मजकडून होऊन गेला आहे, तर त्याबद्दल मजकडे तरी काय दोष? खरोखरीच चांडाल कुळांत असं पुरुपरत्न कधींच निर्माण व्हावयाचं नाहीं. तेव्हां, वेळेस त्याचा जन्म मांगजतींत नसून दैवयोगानें बालपणींच तो मांगाच्या हातीं सांपडलेला असावा, किंवा मी जन्मास येण्याच्या पूर्वींच विधात्यास माझ्या सत्वाचा हेवा होऊन माझ्या संसारमुखाचा नाश करण्याकरितांच त्यानें चांडालकुळांत असा पुरुष निर्माण केला असावा, व तो माझ्या दृष्टीस पाडण्याचा योग त्यानें आणिला असावा. कांहींअसो, माझ्या प्रीतीचा ओव त्यास जाऊन मिळाला आहे. आतां मनाचा खरेपणाच राखणं आहे, तर मजकडे कांहींच राहिलं नाहीं. कारण, साधारण ओलोळाची गोष्ट वेगळी, पण अनेक प्रदेशांतून प्रख्यात होऊन व्हात जाणाऱ्या महानदीचा ओघ एकदां महासागरास जाऊन मिळाल्यावर तो कधीं साधारा उलटेल असें कधींच होणं नाहीं. त्याप्रमाणेंच एकाकडून

माझ्या मनाचं हरण झाल्यावर दुसऱ्या पुरुषाशी विवाह करून त्याजवर कृत्रिम प्रेम करावं, अशी पाळी मी आपल्यावर कधीही आणणार नाही. आतां माझं संसार-सुख गेलं ही गोष्ट खरी आहे, पण कांहीं वर्षांनीं तें जाणारच होतें. असो, देवा, तुझी इच्छा. [जरा स्तब्ध राहून] वरं त्तो राहतो कुठें तें विचारिलंत का?

जिजा०—हो. शहराबोहेर मांगवाड्यापामून हांके-वर त्याचं एकट्याचं खोपट आहे. जवळच वडाचं मोठं झाड आहे.

श्री०—जिजाबाई, तुम्ही पूर्ण भरंवशाच्या आहांत, म्हणून तुम्हालाच फक्त माझा पुढचा इरादा सांगतें वरं. दुसऱ्याशी लग्न करणं नाही ही गोष्ट तर पक्कीच, पण पुढें लग्नावांचून रहावं किंवा त्या पुरुषास आपला निश्चय सांगून त्याच्या सेवेस हजर रहावं, हा विचार करावयाचा आहे. लौकिक पाहिला पाहिजे. पुढचे परिणाम पाहिले पाहिजेत. तो जर आपला पति झाला आहे, तर त्याच्या जिवाला धक्का न लागेल, अशी सावधगिरीही आचणाला ठेविली पाहिजे. वेळेस बाबा मजवरचा राग त्याजवर काढतील, आणि त्याचे हाल हाल करतील. तसं कामाचं नाही. तरी मी उद्यां संध्याकाळीं पुरुष-वेष घेऊन त्याजकडे जाईन, व बोलण्याचालण्यावरून मी आपली खात्री करून घेईन. नंतर पुढचा विचार श्रयतो करूं.

जिजा०—बाईसाहेब, आपण कराल तें खरं. मी काय

सांगू! महाराजसाहेवांना ही गोष्ट समजली ह्मणजे आम-
च्यासारख्या जवळच्या मनुष्यांची धड गत नाही.

श्री०—जिजाबाई, तुम्ही अगदी काळजी करू नका.
मी जें करीन तें फार दूरवर विचार करून करीन. मा-
इयामुळे दुसऱ्याच्या गळ्यास फांस लागेल असं मी कधी
करणार नाही, व परमेश्वर माझाही दुर्लोकिक करणार
नाहीं. जिजाबाई, संसारसुख भोगण्याचा योग मला आतां
नाहींच. मला वाटतं, मी आतां थोड्याच दिवसांची
येथील तुमची सोबतीण आहे. माइयाकरितां दुसऱ्या-
ला दुःख झाल्याचं अपयज्ञ देव मला कधी देणार नाही,
ही माझी खात्री आहे. पण तुम्ही ही गोष्ट मी सांगित-
ल्याशिवाय कोणाजवळ बोलूं नकाहो. कोणास दुःख
न होतां व माइया सत्वाचा भंग न होतां अब्रूमध्ये लव-
करच माझा शेवट होवो, इतकंच देवा पार्शीं माझं मागणं
आहे. दुसरी कसली इच्छा नाही (दुसरी दासी येते.)

दु० दा०—बाईसाहेब, आईसाहेब आपली वाट
पहातात. लौकर चलायचं.

श्री०—येतें, चल. जिजाबाई, जाऊं नका. इथेंच
अंमळ बसा. (जाते. दासीही जाते)

जिजा०—(आपल्याशीच) परमेश्वरा, तुला काळजी.
असल्या बाण्याच्या माणसांना आही काय शिकविणार?
बाईचं ह्मणणं तरी खरंच आहे. सुखदुःख केवळ तु-
झ्या इच्छेवर आहे. माई सुख काय कमी होतं ? का
कोणत्याही गोष्टीची वाण होती? पण आज वीस वर्षे वन-

वास व दाम्पिण्या ही नशिबीं आलीं आहेत. तुलाच फक्त माहित प्राण्यांच्या नशिबीं काय काय लिहिले-आहे तें. महाराज साहेबांचा विचार हिच्या त्या बाळा साहेबाला आवयाचा आहे, पण हिच्यापुढे त्या मूर्खीच तेज काय घडणार ? ही उग्र सिंहीण कोणीकडे आणि तो उन्मत्त बैल कोणीकडे ! संपत्ति, ऐश्वर्य, आणि महाराजसाहेबांचा भाचा, यांनीं सर्व झांकून गेलं आहे, इतकंच कायतें. असल्या मूर्खीं जन्माची गांठ घालून आपलं मातेंरं करून घेण्यापेक्षां तिनं तसंच रहावं, हें चांगलं. आणि योगही तसाच आला आहे. ही गोष्ट अजून तिला समजली नाही; नाहीतर ही बीज काय आकांत करील कोण जाणे. धन्य आहे सट्टाजी तुझी मूर्खी, का जातवंत नागकन्येनं तुलाच निवडून पसंत केला, व तुझ्याकरितां प्रत्यक्ष प्राणाविषयीं ही अगदीं निरिच्छ झाली आहे. यापेक्षां तुझ्या अलौकिक योग्यतेचं मोल तुला आणखी काय पाहिजे ? मागील जन्मीं महान् योगी असतांना काय थोडसं चुकल्या होतास ह्मणून देवानें तुला मांगाच्या नीच जातींत जन्म दिला; नाहीतर आजला काय सुंदर व अप्रतिम जोडा घडून आला असता ! प्रत्यक्ष लक्ष्मीनारायणाची हुबेहुब प्रतिमा. पण हें सुख पहाण्याचं कुठचं या हतभाभ्येच्या कपाळीं ?

दु० टा०—(पड्यांत) अहो जिजाबाई, लौकर चट्टां कीं, बाईसाहेब तुझाला बोलवतात. (येते.) आज काय बाई तुमचं नशीब फळफळलं आहे. आज तुझाला

बाईसाहेबांच्या पंक्तीचा लाभ आहे वरं. आहीही दुखण्यानं पडतो, पण आह्याला नाही कोणी असं सांगतं. चला चला, जिजाबाईला घेतल्याशिवाय येऊं नकोस, असं छोट्या बाईसाहेबांनी सांगितलं आहे.

जिजा०—चला तर. (जातात.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळः—पांगाचें घर

(सटवाजी एकटाच बसला आहे.)

सटवाजी—(आपल्याशक्ति) आहाहा ! ! ! परमे-

श्वरा, तुझी मजवर केवढी कृपा आहे ? नीच जातींत जन्म देऊन पिता चांगला दिलास, यामुळेच मला ज्ञान आणि सदाचरण यांची आवड लागली, व त्यायोगाने आज मी आनंदी स्थितीमध्ये आहे. अगदी निष्काल्जी आहे. पुन्हां कोणाच्या वियोगाचे दुःख होईल ही भीतिच नाही. पित्याचेर जीव होता, तोही गेला. आतां मला मायेत गुंतविणारे कोणीएक नाही. नीच जातींत जन्म असल्यामुळे सौंदर्य, चातुर्यादि गोष्टी असून असून अगदी सारख्या आहेत. नाहीतर यांचा केवढा गर्व झाला असता ? महत्वाकांक्षा किती वाढली असली ? द्रव्यसंबंध, अधिकार, मोठेपणा वगैरे संघा-

दन करण्याची यातायात व दिवंचना, आणि इच्छेप्रमाणे घडून न आल्यास त्याबद्दल तळमळ, हीं किती करावीं लागतील ? अशा स्थितीत द्वेषादि दुष्ट मनोविकार किती अनावर झाले असते व त्यांच्या भांज विनाकारण दुसऱ्यांना किती दुःख देतो ? परंतु नीच जातीमुळेच यां सर्व गोष्टींचें अगदीं निवारण झालें आहे. खरेंच, आशेचा अंकुर निवण्यासच जर जागा नाही, तर तिचा प्रचंड वृक्ष वाढून त्याच्या भारानें त्रस्त होण्याची भीति कोठून असणार ? लहानपणापासून आचरण कसं अगदीं शुद्ध असून प्राणीमात्रास विरुध्दची आहे. त्यामुळे कोणत्याही गोष्टींचें दुःख व पश्चात्ताप, किंवा कोणाच्या वैमनस्यापासून भीति, हीं मुळांच नाहींत. कसलाही लोभ नसल्यामुळे आयुष्य वाढण्याची इच्छा नाही, व कोणत्याही गोष्टींचें दुःख नसल्यामुळे आयुष्याचा कंटाळाही नाही. अशा रीतीनें दुनयेतील सुखदुःखापासून मी अगदीं मुक्त आहे. धन्य माझे नशिब. बाबाच्याचमुळे मी या मार्गावर आहे, नाहीतर आज मी माझ्या जातीच्या दुष्ट व्यवसायांत गडून गेलों असतो ! पूर्ण अज्ञानावस्थेत राहून द्रव्यसंचयाकरितां अनेक हत्यादि पातके करून पुढच्या भोक्कृत्वाकरितां संचय करण्याच्या उमेदीत असतो ! उंच वर्णांत जन्मलों असतो, तर कामक्रोधदि मनोविकारांच्या लडाक्यांत सर्वस्वी सांपडलों असतो, व आपल्या स्वार्थाकरितां अनेकांच्या दुःखास कारणीभूत झालों असतो ! याच सुंदर व मनोहर देहा-

या अभिमानांत अनेक रूपवती स्त्रियांना भ्रष्ट करण्याची
 भेद करितो, व त्यांना भ्रष्ट करून शेवटीं मी आप-
 नीही दुर्दशा करून घेतो! अशा रीतीनें या व आणखी
 संन्या अनेक गोष्टींचें दुःख व पश्चाताप यामुळे शेवटीं
 माझी काय अवस्था होती कोणजाने! परंतु केवळ नीच
 मातीत जन्म असून रुद्रांची आवड असल्यामुळे मी
 आज खरा खरा सुखी आहे. परमेश्वरा, ही तुझी माठी कृपा
 आहे. (इतक्यांत पुष्पाचा वेष घेतलेली श्रीमती येऊन दूर
 ●भी राहते.)

श्री०—(आपल्या पोषाकाकडे पाहून व नाट सांबाळून पुढें
 येते.) सटवाजी आहेत काय ?

सट०—(श्रीमतीस पाहून विस्मयपूर्वक आपल्याशीच) हा
 थोर इसम कोण बरें आला असावा? (एकदम उठून मुजरा
 करून) जी सरकार, ताबेदार हंजर आहे. मज गरि-
 वाच्या घरीं आपणा थोरांचे पाय कसे लागले? कांहीं
 आज्ञा असेल तर हा ताबेदार हंजर आहे. (जवळचा
 पाट पुढें करून) सरकार बसावें.

श्री०—(पाटावर बसून) आज्ञा कांहीं नाही. सहज
 भेटवेंसें वाटलें ह्मणून फिरत फिरत आलों.

सट०—माझी गारेवाची भेट! शिव शिव!!! सर-
 कार, असे शब्द काढूं नयेत. आपण श्रीमंत थोरलोक
 कोणीकडे, व मी आपल्या पायांचा नोकर कोणीकडे?

श्री०—कोणी गरीब झाला ह्मणून त्याच्या भेटीस
 जाऊं नये वाटतें! सज्जन मनुष्य कोणत्याही स्थितीत अ-
 सला, तरी त्याची योग्यता विशेष आहे.

सट०—सरकार, मी आपला एक नीच व्यक्ति म्हणून मनुष्य आहे. सज्जन शब्द मला कसा शोभेल?

श्री०—न शोभण्याला काय झाले? मनुष्याची योग्यता याच्या गुणांवर आहे, मग तो कोणत्याही जातीतला असो त कोणत्याही स्थितीला असो. दोनचार दिवसांपूर्वी आमच्या चाकरमाणसांकडून ऐकिले की, आपल्या भावांतील सरकारी मांग सटवाजी हणून आहे, तो फार भला व साधुपुरुष आहे, हणून हटले की, असल्या मनुष्याची भेट घ्यावी. मला सल्या मनुष्याशी स्नेह करणाऱ्यांचे फार आवडते मग तो कोणत्याही जातीचा असो.

सट०—सरकार, आपण तसे म्हणतां, पण माझी अशी योग्यता नाही. मी नीचाहून नीच आहे.

श्री०—पण तुमच्या रंगरूपावरून व बोलण्याचाल-चालण्यावरून तुमची जात मांग आहे, असे कोणाला वाटणार नाही, तुमचे अंतःकरणही निराळेच दिसते. मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

सट०—परमेश्वरी लीला, दुसरे, माझा बाप चांगाजी फारच योग्य माणूस होता, त्याची पुण्याई. तो भरण पावल्यास वर्ष होऊन गेले. आई मी दोन वर्षांचा असतांनाच गत झाली. तिच्यामार्गे बापानेच मला वाढविले.

श्री०—हल्लीं दुसरे कोण कोण आहे ?

सट०—कोणी नाही. माझा मी एकटाच आहे.

श्री०—दुसरे नाही केलं वाटतं?

सट०—जी नाही. माझ्या बापाचे सांगणे आहे की एकविसाव्या वर्षापर्यंत लग्न करू नये. पण माझा इरादा मुळीच लग्न करण्याचा नाही.

श्री०—कां वरें ?

सट०—सरकार, हल्लीं मी फार सुखी आहे. आधींच माझी जात अमंगळ, मूढ, व क्रूर. त्यांतून आमच्या बायका ह्मटल्या ह्मणजे फारच गलिच्छ, घाणेऱ्या व ओंगळ. तरी तशी बायको करावयाची, मग तिला हा. देह विकून टाकावयाचा, पोरें बाळें झालीं ह्मणजे त्यांचे काबाडकष्ट करून त्यांच्या सर्व प्रकारच्या काळज्या बहावयाच्या, आणि तीं दुखण्यानें पडलीं किंवा मेलीं ह्मणजे दुःख करीत बसावयाचें, यापेक्षां हल्लीं मी जे दिवस काढीत आहे, ते फारच सुखाचे आहेत, तशांतून सर्व गोष्टींनीं, माझ्या आवडीनुरूप अशी बायको आमच्या जातींत मिळण्याची आशाच नाही. मग त्याबद्दलची गोष्ट तरी कां मनांत आणावी ? व होऊन उपाधि कां लावून घ्यावी ?

श्री०—हे खरें, पण बायको असली म्हणजे घरच्या कामास मदत असते; नाहीतर सर्व कामें एकट्या पुरुषासच करावी लागतात.

सट०—घरचीं कामें तीं काय ? का जेवणखाण आहे ? का कांहीं दळणकांडण आहे ? कांहीं नाही. माझ्या बापानें लहानपणापासून मला अशा कांहीं गोष्टी लावून दिल्या आहेत की, त्या जोंपर्यंत मी पाळीन, तोंपर्यंत मला कोणत्याच गोष्टीची दगदग करावी लागणार नाही.

श्री०—तर मग जेवणाखाण्याची नेहेमीची सोय दुसऱ्याकडे किती दिवस रहाणार ?

सट०—सरकार, मी मुळीच जेवीत नाही. तर दुसऱ्याकडे जेवण्यास जाण्याची गोष्ट कशाला ? लहानपणापासून गाईचे दूध व फळफळावळ यांवर मी आहे. त्याशिवाय दुसरी कोणतीही वस्तु मला माझ्या बापाने खाऊ दिली नाही, व त्याच्यामार्गे मीही चाखिली नाही. पुढेही खाण्यापिण्यासंबंधी माझी कसलीच इच्छा नाही. माझा बाप जेवणखाण करीत असे.

श्री०—यावरून आजपर्यंतचे तुमचे आयुष्य एखाद्या तपस्व्याप्रमाणेच गेले आहे तर ?

सट०—सरकार, तपस्वी तो तपस्वी. त्याची माझी बरोबरी कशी होईल? पण ही गोष्ट खरी की, आजपर्यंतचे माझे आचरण कायावाचामनेकरून सर्व गोष्टींनी अगदी शुद्ध आहे, असे मी ह्याणू शकतो. पुढच्याबद्दल सांगू शकत नाही. रात्रंदिवस परमेश्वरापार्शीं माझे हे मागणे आहे की, अशा स्थितीतच माझा शेवट कर.

श्री०—मनुष्याच्या मनाला कांही व्यवसाय असल्याशिवाय त्यास चैन पडत नसते. मग तुला कांही कर्मणूक कशाची असते ? वेळेस एकटे राहण्याचा मोठा शौण्येयत असेल ?

सट०—नाहीं सरकार. प्रथम एकटेच हिंडण्यांत मला मोठी मजा वाटत असे. पुढे माझ्या बापाने माझा विद्वान्वास करविला. चांगले वाचतां येऊं लागल्यावर

नानाप्रकारची पुस्तके वाचण्यांत व एंकेच वसून दुन-
येतील नानाप्रकृति, त्यांची स्थिति, त्यांच्या खटपटी,
व त्यांचे परिणाम, यांवर विचार करण्याची मला मोठी
कर्मणूक होऊं लागली. कांहीं वेळ गाझे बरोबरीचे जात-
वाले यांना लिहिण्यावाचण्यास शिकविण्यांत व त्यांस
सदांचरणाची गोडी लावण्यांत जात असतो. बहुतेक
मंडळी पुढें चांगली निघेल असें वाटते. कारण एक
दोन वेळां त्यांना मारेकऱ्यांचीं कामे आलीं होतीं, व दुष्ट
लोकांनीं त्यांस सोठसोठ्या देणग्या देऊं केल्या होत्या.
पण त्या गोष्टीचा त्यांना मोठा तिढकारा आला, व उंच
वर्णांत असे दुष्ट लोक कसे असतात ह्मणून मजपार्शीं
ते आश्चर्य करूं लागले. इतकेंच नाही, तर आमच्या
जातींत हे काम कोणीच करूं नसे, ह्मणून ते सावध-
गिरी ठेवतात. माझ्या सहवासानेंच या मंडळीला पापाची
भाति वाटू लागली.

श्री०—तुमचीही हकीकत ऐकून मोठें समाधान होतें.
तुम्ही जरी नीच जातींत जन्मलां आहां, तरी फारच पु-
ण्यशील आहांत. तुमच्या विरक्ततेचीही धन्य आहे.
बरे, वेळ फार झाला, आतां मी जातो. कधीकधी भेटत जा.

सह०—हे काय सरंकार ? जेव्हां हुकूम होईल तेव्हां
पायांपार्शीं मीं हजरच आहे.

श्री०—तुम्हाला हुकूम करणार आहोती कोण ? पण
एखाद्या दिवशीं तुमच्याशीं बोलावेंसें वाटलें, तर मी को-
णी मनुष्य पाठवीन, तरी तुम्ही येत जावें.

सट०—सरकार, वाटेल तेव्हां हा ताबेदार हजर आहे. आपण खरोखरीच फार थोर मनाचे, झणून मज नाच जातीच्या माणसाजवळ दोन शब्द मोठ्या प्रेमाने बोललां. यावरून आपलीही योग्यता फार मोठी आहे. पण सरकार, आपण आलां, आणि आपले आदरातिथ्य मजकडून कांहींच झाले नाही; याची मला मोठी दिलगिरी वाटते.

श्री०—छे, छे, तें कांहीं नको. मनुष्याच्या प्रेमापेक्षां कांहीं हें जास्त नाही. वरें मी आतां जातो. (उठते सटवाजी उठून मुजरा करितो. श्रीमती जाते. मार्गें सटवाजी चार पावले जातो व परत येतो.)

सट०—(उभ्याने आपल्याशीच) आजपर्यंत गांवांतील कोणीही बडा गृहस्थ मजकडे आला नाही, आणि आज हा सोळा सतरा वर्षांचा तरुण मुद्दाम कोण आला असावा वरें! कोणी मोठ्या घराण्यांतला आणि फारच भला मनुष्य आहे, यांत कांहीं संशय नाही. किती तेजःपुंज ! किती सुंदर ! बोलणें किती मधुर ! आणि लहान वयांतच सद्गुणांची इतकी आवड ! या सर्व गोष्टींनी तो फारच मनोहर दिसतो. खरोखर असल्याशी स्नेह झाला, तर त्याच्या सहवासानें काळ अति आनंदांत जाईल. आपल्या व त्याच्या ओळखीचा योग घडून आला, ही एक परमेश्वराची कृपाच समजावयाची. चला आतां आपल्या कामाला लागवें. (जातो.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—राजकन्येचा बाग.

(श्रीमती एकटी खुर्चीवर बसली आहे, जवळ दोन खुर्च्या आहेत.)

श्री०—(आपल्याशीच) आज सट्वाजींना मी आपला मनोदय तर सांगणार. त्यावर ते काय ह्मणतात ही काळजी आहे. पण माझं मन गेलं तें चांगल्यावरच गेलं, यांत कांहीं संशय नाही. इतकंच नाही, तर सर्व गोष्टींनीं ते मजपेक्षां अधिक योग्यतेचे आहेत. परंतु भिन्नजाती मुळें दोघांनीं एके ठिकाणीं राहून आनंदानें संसारसुख भोगण्याचा योग नाही. मजीं परमेश्वराची. आतां त्यांची जी आज्ञा होईल ती मानणं मला भागच आहे, व त्याकरितां जीं जीं संकटं येतील त्यांना तयार झालंच पाहिजे, व मी तयारही आहे. परंतु तेही फार दूर-वर विचार करणारे आहेत. मीच होऊन जरी त्यांच्या-पायांशीं मात आहे, तरी ते बहुधा विचार टाकणार नाहीत, व दोघांनाही हिताचा असाच मार्ग काढतील. त्यांनाही ऐहिक सुखापेक्षां सद्गुणांची फार आवड आहे. लौकिक राखण्याकरितां माझ्याप्रमाणेंच विरक्त राहण्या-चा त्यांचाही विचार झाला, तर मोठ्या समाधानाचं घ होईल. (थांबते.) जिजाबाई जाऊन बराच वेळ झाला, अजून कां बरं येत नाहीत ! त्या आहेत तेव्हां येण्यास बहुधा हरकत येणार नाही. [जिजाबाई येते.] का जिजाबाई, काय झालं ?

जिजा०—त्यांना घेऊन आले. त्यांना जरा उभे करून मी आपणांस सुचवावयास आले.

श्री०—त्यांना इ इ घेऊन या. (उठते.)

सट०—[उठ्यांन] वाई, मला इकडे कोणाकडे घेऊन चालवा ! •

जिजा०—आमच्या वाईसाहेबांना आपल्यापार्शी कांहीं बोलावयाचं आहे. या इकडे असे.

सट०—(येतो, विस्मयपूर्वक श्रामतीकडे पाहतो. व मुजरा करून आपल्याशीच) परबां भेटावयास आलेला इसम हीच स्त्री तर नसेल! कारण एक वेप खेरीज करून बाकी एकून एक गोष्टी मिळतात. पहावें. [काय अहे तें.]

श्री०—यावं. (आपल्या हातानें खुर्ची पुढें काढते.) बसावं.

सट०—(उभ्यानें) सरकार, [हात जोडून] खुर्चीवर बसण्याची माझी योग्यता नाही. ताचेदारास काय आज्ञा असेल ती सांगायी.

श्री०—बसणं झाल्याशिवाय मला कांहींच बोलतां येत नाही. तरी बसलंच पाहिजे. कांहीं संकोच धरूं नये. (सटवाजी स्तब्ध उभा राहतो) बसल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

सट०—सरकार, मी बसल्याप्रमाणेंच आहे. आपण मात्र बसावें.

श्री०—नाहीं. आपण आधीं बसावं, मग मी बसेन.

सट०—बरे, आपला आग्रहच आहे तर बसतो. (बसतो.) आतां आपण बसावें.

श्री०—(बसते.) जिजाबाई, तुम्ही कोणी आलं तर पहा. (जिजाबाई जाते.)

सट०—(आपल्याशी) हा काय प्रकार आहे ! कांहीं समजत नाही.

श्री०—(उभां राहून व सटवाजीस हात जोडून) महाराज, जरी आपला जन्म नीच जातीमध्ये आहे, तरी आपली योग्यता महान् योगीजनांच्याही पलीकडे आहे, हें मी सांगायला असं नाही. तरी भागी थोडीशी विनंती आहे, ती ऐकण्याची दासीवर कृपा व्हावी. महाराज, क्षमा असावी. मीच परवां संध्याकाळीं पुरुषाचा वेष घेऊन आपली माहिती कळण्याच्या हेतूनें आले होते. मी येशील राजाची कन्या आहे. माझं नांव श्रीमती. महाराज, आपण सुद्धा पुरुष जाणतांच कीं, सर्व प्राणीमात्रांला बुद्धि देणारा परमेश्वर आहे व त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व गोष्टी वडून येतात. जगामध्ये आमची बायकांची जात मूळचीच मूढ, अपवित्र, व परस्वार्थीन, तेव्हां एका पातिव्रत्याशिवाय दुसऱ्या वशानेही आमच्या दहाचें सार्थक्य होणं नाही. तरी, एकदां ज्या पुरुषावर मन जाईल, त्याशिवाय दुसरा पति करावयाचा नाही, व त्याच्याच सेवेकरिता देह अर्पण करावयाचा, असा म.शा कृत-विश्वस्य होता. त्याप्रमाणें थोडे दिवसांपूर्वी नदावर आपल्या दर्शनाचा योग आला, व त्याचवेळीं आपल्या चरणीं मी सर्वस्वी अर्पण झालेली आहे. परमेश्वराची मोठी कृपा कीं, ज्यांवरून मी आपला देह आंघाळून टाकावा, अशाच अपवित्र चरणीं मनानें धांव घेतली. तरी या अबलेची विनंती मान्य व्हावी, व समर्थानीं या दासीचा

हेतु शेवटास न्यावा. कितीही अरिष्टे आली तरी माझं मन दोन जागी होणं नाही, यावर मात्र लक्ष्य असावं.

सट०—(कांहीं वेळ आश्चर्यचकित मुद्रेनें स्तब्ध राहून)
मोठे आश्चर्य आहे!!! (पुन्हां स्तब्ध राहतो.)

श्री०—(हात जोडून) महाराज, आश्चर्य न वाटावं. ही श्रीमती नाशवंत व ऐहिक सुखाची भुकेली नसून सद्गुणांची व सत्कीर्तीची फार भुकेली आहे. आपण कोणत्याही गोष्टीची काळजी करूं नये. ज्यामुळे आपणांस खेद व पश्चाताप होईल अशी कोणतीही गोष्ट या दासी-कडून होणार नाही, यावर विश्वास असावा.

सट०—राजकन्ये, तें सर्व खरें आहे. परंतु तूं कुलवंत राजकन्या, मी अपवित्र व नीच अशा चांडाल जातीचा एक यत्किंचित् मनुष्य, तेव्हां धर्म, शास्त्र, आणि लौकिक, यांनीं कधीही न होणारा असा तुझा व माझा विवाहसंबंध वडावा कसा हें एक, व दुसरें, असा संबंध बळेंच घडवून आणिला तर तुला आणि मला नाना प्रकारच्या काळज्या व महत्संकटे किती येतील, याचा कांहीं विचार केला आहेस काय? आणि पुन्हां तुझा हा संकल्प शेवट पर्यंत न चालून दुनयेत दोघांचाही दुर्लौकिक होईल तो वेगळा. तरी तुजसारख्या महा चतुर राजकन्येकडून अशी दुर्घट प्रतिज्ञा कशी व्हावी, व झाली तरी ती अशा या रीतीनें शेवटास नेण्याची तुझी बुद्धि तशीच कशी रहावी, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें.

श्री०—महाराज, सर्व दुःखें व अडचणी जे ऐहिक

सुखाच्या आशने बांधले आहेत, त्यांना आहेत. ज्यांना केवळ मानसिक गुणांचीच आवड आहे, त्यांना कसल्याही अडचणी व भीति, येत नसतात.

सठ०—तू माझी पत्नी होणार ह्मणजे तुझा माझा जन्माचा संबंध राहणार हे खरेना?

श्री०—होय महाराज.

सठ०—मग या गोष्टीस अडथळे व संकटे येणार नाहीत हे कसे? आधीं असें असें होणार असें लोकांत कळतांच नानाप्रकारच्या संकटांना सुरुवात होणार. मग विवाह होऊन तो पुढे सुखावह होण्याचा प्रकारच वेगळा. तरी या तुझ्या विचारापासून तुला सुख ते काय होणार हे मला समजत नाही.

श्री०—महाराज, ही गोष्ट लोकांत फुटण्याचं कारणच नाही. आपण, मी, व जिजाबाई, अशा तिवांनाच काय ती माहित असणार.

सठ०—काय? विवाहासारखी गोष्ट तिवांशिवाय इतरांस कळणार नाही? असें कसें होईल? अशा कार्यात तुझ्या पित्याचें अनुमोदन नको काय?

श्री०—महाराज, आतां त्या अनुमोदनाचं कारण नाही. जेंपर्यंत मी मनानें कोणालाच वरलं नव्हतं, तेंपर्यंत पित्याची मजवर सत्ता होती. आतां मी आपल्या वचनाची बांधलेली आहे.

सठ०—तर काय पित्याच्या नकळत गुप्तरीतीनें तुझा व माझा पतिपत्नीचा संबंध राहणार! असें असेल तर

ही गोष्ट तजसारख्या राजकन्येला फारच अनतीची व
 हांछनाची आहे, आणि मज गरिबालाही मोठी अधम-
 पणाची आहे. राजकन्ये, तुम्ही जात कोण, माझी जात
 कोण, यांचा नीट विचार कर. भलतेच मनांत आणू
 नकोस. तू फार विचारवैत आहेस.

श्री०—महाराज, जातपात या नाशवंत देहाला
 आहे. मनाला नाही. कनाचा श्रेष्ठपणा त्याच्या संस्कृ-
 तपणावर. त्याप्रमाणे आपण मजपेक्षां श्रेष्ठ आहोत, व
 या साधारण यौग्यतेच्या दृष्टीचा अंगीकार करणे आ-
 पणा समर्थाचा अधिकार आहे. जसं मी मनाने आपणांस
 पति केले आहे, त्याप्रमाणे माझ्या विनंतीस आपण नुसतं
 अनुमोदन दिलेत, ह्याज्जे मज्जे सर्व कार्य झालं. मज
 मला दुसरी कोणतीही इच्छा नाही. यांत लोकांत तें
 काय कळणार? व संकट ती काय येणार? येणारी सर्व
 संकटे देहाद्वारे संकटांच्या मार्गे आहेत. तथा सर्व
 गोष्टी आपण सोडून दिल्या, ह्याज्जे कोणत्याही गोष्टीची
 भीति राहिली नाही.

सह०—ह्याज्जे मनाने आपण पतिपत्नी होणार व
 देहाने दाखिली अगदी शुद्ध राहणार असो!

श्री०—होय महाराज. परमेश्वराने आपणा उभयतां-
 ना दिलेल्या स्थितीमध्ये हाच मार्ग उचित आहे. तरी
 माझ्या विनंतीचा अट्टेर होऊ नये. आपल्या कोणत्या-
 ही पारमाधिक हेतूला व असलेल्या सुखाला मी आड
 येणार नाही.

सट०—पण हें तुझे व्रत जन्मपर्यंत चाळेल! मनुष्य आहे, मनोविदार आहेत, कालमानानें आप्त, सोयरेधा-यरे इत्यादिकांच्या आग्रहावरून मन फिरणें स्वाभाविक आहे, तशांतून तुझा पिता राजा असून त्याची तूं एकुलती एक कन्या आहेस. अशा स्थितीत तुझा विवाह झाल्याशिवाय कासा राहिल ! तरी सद्गुणी राजकन्ये, या सर्व गोष्टी समजून उमजून आपले उद्धार बाहेर काढावेत, दुसऱ्याचेही काढून घ्यावेत, पुढे ते अर्थ व्हावेत, आणि शेवटीं दावांनींही वचनभ्रष्ट व्हावे, यांत अर्थ तो काय?

श्री०—(हात जोडून) महाराज, याबद्दल मी तांडानें काय सांगावं? अनुभव घ्यावा. दुनयेतील एकंदर स्त्रियां प्रमाणें मला समजून नये. संसारसुखाच्या ज्या गोष्टीकरितां सर्व स्त्रिया रात्रंदिवस फार इच्छा करितात, परंतु त्या त्यांस मिळत नाहीत, त्या सर्व गोष्टी परमेश्वरानें मला परिपूर्ण दिल्या आहेत, आणि त्या सर्व मोठ्या आनंदानें सत्वाकरितां मीच होऊन सोडून देत आहे. त्यांत जास्त, आपणांसारख्या समर्थान्या केवळ एकवार दर्शनानेंच जगांतील सर्व गोष्टींची माझी तृप्ति होऊन गेली आहे, व मन अगदीं निष्काम झालं आहे. तरी आतां मन फिरेल ही कल्पनाच आणूं नये. आपण हें माझं मागणें न दिल्यास माझा सर्व जन्म दुःखांत जाणार आहे. या जन्मीं दुसरा पुरुष पति व्हावयाचा नाही ही गोष्ट तर निर्विवादच, परंतु मी कोणाची पत्नी झालें

नाहीं, पातिव्रत्याला अनधिकारी राहिले, या गोष्टी रात्र-दिवस मनाला तळमळ लावणार आहेत, व या दुःखांत झुरतां झुरतां मरण येऊन मामी आशा रहाणार आहे. आणि मामी विनंती मान्य केल्याबद्दलचा आपला शब्द मिळाल्याशिवाय मी आपली पत्नी होऊं शकत नाही. तरी तोंडच्या केवळ शब्दांकरितां शरण आलेल्या अनाथ अबला दासीला तळमळत ठेवून तिचा अंत करावा, हें आपणा दयाळू, कोमल अंतःकरणाच्या महापुरुषांना उचित होणार नाही. जास्त काय सांगावं?

सट०—(विचार करीत स्तब्ध राहून नंतर) श्रीमती, असें जर आहे तर मी तुला पत्नी केली. पण तुला सांगतो ऐक, या जन्मीं हा वेळपर्यंत माझ्या सुखांतून कोणत्याही निमित्त्यानें असत्य भाषण निघालेले नाही, व पुढे निघणार नाही. ऐहिक सर्व सुखांवर पाणी सोडून तूं मला पति केलेस व मी तुला पत्नी केली. तरी तूंही वैराग्यांत ईश्वरभाराधना करावीस व मीही करावी. तेव्हां तुझ्या माझ्या भेटीचें अतःपर कारण आहे असें नाही. त्यामुळे हें वर्तमान बहुधा कोणाला कळणार नाही, व न कळे तितकें चांगलेच आहे. परंतु दैवशात् कळेलच व कोणी विचारिले, तर मी खोटे बोलणार नाही, व माझ्या पत्नीनेंही खोटे बोलतां कामा नये. मला स्वताला प्राणाची सुद्धां अपेक्षा नाही.

श्री०—मीही प्राणाचीसुद्धां आशा ठेवणार नाही, व असत्य भाषण करणार नाही.

सट०—श्रीमती, पुन्हां सांगतो, तुझ्या पित्याच्या आज्ञेशिवाय तुझामाझा स्पर्श होणार नाही.

श्री०—पण माझं एक मागणं आहे.

सट०—कोणतें?

श्री०—आपल्या चरणीं मस्तक ठेवण्याची मात्र आज्ञा असावी.

सट०—श्रीमती, ही गोष्ट आपणांस करितां येत नाही. धर्मशास्त्रानें तुला माझ्या जातीचा स्पर्श होतां कामा नये. झाल्यास सचेल स्नान केलें पाहिजे, व आपणाला धर्माच्या आज्ञा मोडावयाच्या नाहींत. आणि पतीचा स्पर्श झाला क्षणून तूं स्नान करावेंस हेंही चांगलें नाही.

श्री०—प्राणनाथ, निदान कधीं तरी एकदां या चरणांवर मस्तक ठेवण्याची आज्ञा असावी.

सट०—वरें, तुझ्या इच्छेप्रमाणें कधीं तरी एकदां चरणांला स्पर्श करण्याची तुला मोकळीक आहे. दुसरें, माझ्या आज्ञेशिवाय तूं माझ्या घरीं येऊं नयेस. तसेंच कांहीं कारण लागल्यास मी तुजकडे येईन. जिजाबाईस पाहिजे असल्यास प्रसंगीं पाठवीत जा.

श्री०—जशी आपली आज्ञा त्याप्रमाणें मी वागेन. पण आठवड्यांतून एकदां तरी दर्शन मिळावं.

सट०—दर शुक्रवारी सायंकाळीं मी नदीवर येत जाईन. त्यावेळीं तूंही श्रीमहालक्ष्मीच्या दर्शनास यावेंस. तेव्हां मी दुरून भेटेन.

श्री०—कधीं कधीं फराळाच्या जिनसा पाठविल्या तर स्वीकार होईल का ?

सट०—श्रीमती, हे मात्र करूं नकोस. या जिभेस नानाप्रकारच्या चटी लावण्यांत कांहीं अर्थ नाही. दूध व ही माझी सार्धी स्वच्छ वस्त्रे हीं मला सर्वांत जास्त आहेत. मला दुसरी कशाची इच्छा नाही, व तूं पाठवूं नकोस.

श्री०—प्राणनाथ, आजचा मोठा सुदिन आहे. आज आपला व माझा जन्माचा संबंध घडून आला आहे. तरी यानिमित्त कांहीं गोष्ट सेवन केलें पाहिजे. आज्ञा झाल्यास थोडें दूधसाखर आणविते.

सट०—श्रीमती, तूं एकेक जास्त काढूं नकोस व मला मोहपाशांत पाडूं नकोस.

श्री०—मोहपाशाचा बंदोबस्त आपल्या आज्ञांनीच झालेला आहे. तरी त्यांना अनुसरून प्रसंगीं मे उचित तें मालें ह्मणजे बरं.

सट०—बरें तर एक मला, एक तुला, व एक जिजा-वाईला असे तीन प्याले आणीव.

श्री०—(उठून जाऊन आणण्यास सांगते व परत येते.)
प्राणनाथ, आणखी एक माझी इच्छा आहे.

सट०—कोणती? पण श्रीमती, आतां मात्र तुला बसलें पाहिजे.

श्री०—(खुर्चावर बसून) प्राणनाथ, आपल्या गुणांवरून व योग्यतेवरून आपणांला सत्त्वशीलमहाराज हें नांव फार चांगलें द्यावें, व मला तें फार आवडतं.

सट०--कोणतेही नांव असले तरी मी आहे तो तोच आहे. इतक्यानेच जर तुला बरे वाटत असेल तर तसे नांव समज. (जिजाबाई साखर घातलेले दूध व प्याले घेऊन येत व श्रीमती पुढे ठेविते.)

श्री०--जिजाबाई, वाण्याचा तांब्या घेऊन या. (जिजाबाई जाते. श्रीमती दूधसाखरेचे तीन प्याले भरिते.)

सट०--श्रीमती, दिसण्यांत उदासीनता दाखवून जवळच्या माणसांस काळजी लावणे चांगले नाही, इतक्याकरितां वस्त्रप्रावणे वगैरे सर्व गोष्टी नेहेमीप्रमाणेच ठेव, व एक लग्नाच्या गोष्टीशिवाय आईबापांचे मन कोणत्याही प्रकारे दुखवू नकोस.

श्री०--जशी आपली आज्ञा, (जिजाबाई येते तीस) जिजाबाई, इकडे या अशा. तांब्या खाली ठेवा, आणि (खुर्चीस हात लावून) इथे बसा.

जिजा०--बाईसाहेब, माझी बटकीची अशी योग्यता नाही. पाहिजे तर मी खाली बसते.

सट०--नाहीं, नाहीं.--खुर्चीवरच बसले पाहिजे क्षणजे आह्मांला बरे वाटेल. आह्मांला तुझी वडील मनुष्य आहांत, तुझी न ऐकाल तर आह्मांलाही खाली बसावे लागेल.

श्री०--(उठून व जिजाबाईचा हात धरून) जिजाबाई, बसाना पण. (हेसते) आज दोहीकडल्या मानकरिणी तुझीच आहांत. (जिजाबाई बसते. श्रीमती प्याला हाती घेऊन) जिजाबाई, हे घ्या. आज आमचं सुख दुधांत साखर घातल्याप्रमाणे अधिक गोड झालं आहे, तरी या निमित्त

तुम्ही हें ध्या. नाही ह्मणुं नका. (जिजाबाई घेते व प्राशन करिते. श्रीमती नंतर सटवाजीस देते. सटवाजी घेतो व प्राशन करितो.)

सट०—श्रीमती, आतां तूंही घे.

श्री०—(प्राशन करिते. सटवाजीच्या पेल्यांत पाणी घालते, तो धुतो व ठेवितो. नंतर श्रीमती हात जोडून उभो राहते) प्राणनाथ, आतां दुसरं कांहीं मागत नाही, पण मी दिलेला हा प्याला मात्र आपण आपल्याजवळ ठेवावा, व यानेच नेहमीं दूध प्राशन करावं. पतीच्या घरीं पत्नीकडून आलेली कांहींतरी वस्तु पाहिजेच. व मलाही आपणांकडून कांहींतरी वस्तु मिळाली पाहिजे. तरी घरीं आपल्या पादुका आहेत, त्या मला मिळाव्या. त्या मला पुजा करण्याकरितां पाहिजेत. यांत मी कांहीं विशेष मागत नाही.

सट०—श्रीमती, तुझ्या इच्छेप्रमाणें हेंही ऐकतों. आतां झालें ? परवानगी आहे ?

श्री०—(गर्हिवरून हलक्या स्वरानें) प्राणनाथ, परवानगी मी अवघड कोण देणार ? आपण समर्थानीं माझा अंगीकार केला, व त्रैलोक्यांत धन्य होण्यास मला अधिकारी केलं, यानं माझं अंतःकरण आनंदाच्या लहरींनीं में कांहीं सद्वदित होऊन गेलं आहे, तें माझ्यानं सांगतां येत नाही. ज्या सर्वगुणसंपन्न मूर्तीवरून मजसारख्या अनेक स्त्रियांचे देह ओंवाळून टाकावेत, अशांच्या पवित्र चरणांचा नेहेमीचा आश्रय मिळाला, याहून आणखी तें काय पाहिजे ? (नमस्कार करिते.)

सट०—श्रीमती, तूही अलौकिक योग्यतेची स्त्री आहेस यांत संशय नाही. माझा जन्म जरी मांग जातीत आहे, तरी मी खरोखर गितेंद्रिय आहे. पण तूही तशाच प्रकारची महासाध्वी आहेस, ह्मणूनच तुला माझा शब्द मिळाला. यावरून तुझीही महत् योग्यता दिसून येते. बरे, मी आतां येतां. (जिजाबाईस) जिजाबाई, मज लेकरावर लोभ असू द्यावा. आपण खरोखरी कुशीन न थोर मनाच्या आहांत ह्मणून श्रीमती तुमच्यावर विशेष प्रेम करिते. तुझी फार योग्य आहांत. जशी आपल्याला श्रीमती, तसाच मीही आहे.

जिजा०—महाराज, आपली कृपा इतकंच. बाकी मी कांहीं तशी नाही. आपणां उयभतांकडे पाहिलं, ह्मणजे माझ्या मनाला जें कांहीं वाटतं, तें देव जाणतो. मीही अमळशानें पादुका आणावयास येते.

सट०—बरे या. मी जातो तर आतां. (प्याला घेऊन जातो. दोघी त्याच पंचत्रिण्यात जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळः—वाळासाहेबाचा दिवाणखाना.

[वाळासाहेब लोडशीं टेंकून ऐटीत बसला आहे, हातांत पुस्तक आहे. जवळ दामाजी हुजऱ्या बसा आहे.]

वाळा०—[पाय पसरून पुस्तकाचीं पानें उलटतो, व मधून मधून नाक मुरडतो.] काय खराच पुस्तक! वाचण्यासारखें कांहींच नाही. दोन ओळी वाचल्या कीं, डोकें दुखा-

यला लागते. (पुस्तक टाकतो, हुजऱ्या उचळण्यास जातो.)
गाढवा, (बोट दाखवून) आधी तें तांबडें पुस्तक आण.

दामा०—सरकार कोणते? तांबडीं पुष्कळ आहेत.

बाळा०—विचारतोस काय मूर्खा? खुणेनें दाखविलेले
इतकें समजत नाही? तें वरचे फार मोठें आहे तें आण.
शिंचे सगळेच कसे अगदीं दगड ? एकसुद्धां मनासार-
खा नाही. (दामाजी पुस्तक आणून हातांत घावयास जातो.
बाळासाहेव रागानें) हरामखोरा, खालीं ठेव. चालला ध-
न्याच्या हाताला हात लावायला. (तां खालीं ठेवितो. बा-
ळासाहेव पुस्तक घेऊन चार ओळी वाचितो व पानें उलटूं लागतो.
दामाजी तोंडावर हात देऊन तिरस्कारयुक्त मान हालवितो. तिकडे
नजर जाऊन रागानें) काय खातोस रे माझ्या समोर?

दामा०—सरकार, कांहीं नाही.

बाळा०—चोरा, तोंडाजवळ हात नव्हता नेहास?
आणि नाहीं ह्मणतोस?

दामा०—सरकार, खाजवति होती.

बाळा०—टोणगा कुठला. शंखाला खाजविण्याची सु-
द्धां अकल नाही. बैला, दरवारच्या रीतिभाती तुला
येणार तरी कधीं? (पानें उलटतो व नाकडोळे मुरडतो.)
पैसे खर्चून पुस्तकें सुद्धां चांगलीं मिळत नाहीत. शेकडों
ग्रंथ आहेत, पण एक सुद्धां शेवटपर्यंत वाचण्यासारखा
नाहीं. ठेवरे हें. (खालीं टाकितो. दामाजी नेऊन टेवितो.)
आरसा आणरे. (दामाजी आणितो व पुढें धरून उभा राहतो.
बाळासाहेव आरशांत नाट रेखून पहातो.) कायरे दाम्या, मा-

इया गोच्या तोंडाला कोणत्या रंगाचें पागोटें खुलतें?
लाल नाही?

दामा०--सरकार, गोच्या बायकोला काळा शालू
छानदार खुलतो, तसें आपल्या गोच्या तोंडाला काळें
छान खुलेल.

वाळा०--गाढवाच्या लेंकाला चव असेल तर ना?
बैला, माणूस कशाला झालास? (आरशांत पहातो.) कारे,
बसंतमाधवापेक्षां रूपानें मी चांगला आहे, नाही?

दामा०--सरकार, रूपबाप मला कांहीं समजत नाही.

वाळा०--रूप नाही समजत तर बायको कशी पाहून
करशील? शिरोमणी कुठचा. (विडे खातो, आरशांत पहातो)
कारे, सगळे मला भितात किंवा नाही?

दामा०--हें काय सरकार? वाड्यांतील एकूनएक
मनुष्य आपल्या एका डरकणी बरोबर--

वाळा०--(एकदम संतापानें बसला राहून अबसानानें)
गधध्या, मी बैल आहे रे तर डरकणी छणतोस? शब्दा-
बरोबर छण.

दामा०--सरकार, आपला शब्द हळू निघतो,
त्याला कोणी इतकें भीत नाही, पण ओरडलांत कीं, स-
गळे अगदीं भेदरून जातात. मग आपलेजवळ यायजा
सर्व घाबरतात. मी मात्र आपल्या जवळ येतो.

वाळा०--पाजी हरामखोर. मादरचोदा, तूं कोण
माझा काकोत्रा तर मला भीत नाहीस? बोल, आज-
पासून मला घाबरशील कीं नाही?

दामा०—(हात जोडून) सरकार, तसा मी आपल्या-
ला रोज भित्तों. सकाळ पासून आपली स्वारी निजा-
यला जाईपर्यंत रोज मोठी धास्ती असते.

बाळा०—दरोडखोरा, मग धास्तीने रौड कसा नाही
झालास? चांगला बोक्यासारखा तर दिसतोस. बोकड को-
ठचा. (दामाजी बोलत नाही.) बोल बोल लवकर.

दामा०—ते आतां अगदीं अंगवळणीं पडले आहे.
(हात जोडून) सरकार, आतां मला फार भीति वाटते.

बाळा०—असं. चोरा दमधर. तुला माझा दरारा
दाखवितों. चाबुकारीं गांठ ठेविली पाहिजे. (विडाखातो.
रागानें) उभा कसा राहिला आहेस ? नीट हातपाय
जोडून उभा रहा. (दामाजी तसें करितो. दुसरा चाकर येतो.)

दु० चा०—(मुजरा करून) सरकार, बाळशास्त्री आले
आहेत, भेगयचे ह्मणतात.

बाळा०—मग ? त्यांना येऊं दे. चल नीघ. (चाकर
जातो. शास्त्री येतो.)

शास्त्री—(मुजरा करून) आशीर्वाद. (वाळसाहेव उठतो.)
प्रकृति ठीक आहेना ? जेआहेते आपण सुखरूप अ-
सावे. हीच आमची रात्रंदिवस इच्छा.

बाळा०—शास्त्रीबुवा, या, बसा. (हंसत) आज
अवचित् कसे आलां ? (बसतात.)

शा०—आज तुहांला एक आनंदाची गोष्ट कळवा-
यची आहे ह्मणून जेआहेते आलों. तुमच्याकरितां
आली आपल्याकडून किती परिश्रम करितों, पण तुमच्या

कोठचे तें ध्यानांत यायला ? (दामाजीस) अरे, तूं जरा दूर हो जेआहेत्ते. (दामाजी जातो.)

बाळा०--शास्त्रीबुवा, मी तशापैकी नव्हे. °

शा०--(हंसत) बाळासाहेब, तुमच्याबद्दल जेआहेत्ते माझी पूर्ण खात्री आहे आजकाल आह्वांसारक्यांचा आदरमत्कार कायतो आपल्याचयथे चांगला होतो. बाकी हल्लीं चौहोंकडे कलीची छाया पडली आहे. ती वसंतमाधव प्रधान व नवीन न्यायाधीश आला आहे तो, हे अगदीं कुचकामाचे जेआहेत्ते. धड बोलत सुद्धां नाहीत. ह्मणे सरकारी काम आहे. पण मागे नाहीत का कोणी सरकारी कामे केलीं ? महाराज साहेबही त्यांच्याच नादीं लागले आहेत. या वसंतमाधवाच्या हातीं अधिकार आल्यापामून तर माझे फारच नुकसान झालें आहे. गुलामांना जेआहेत्ते श्रद्धाच कमती. संपात्ते आहे ती चांगली भोगावी हेंही या हतभाग्यांचे नशिबीं नाहीं.

बाळा०--आणि हे लोक बुद्धीचे जेंडच खरे. ह्मणूनच यांच्यानें अशी ह्मणालासारखी मेहनत होते. खरा खरा बुद्धिवान आहे त्यानें जरा जास्त वाचलें कीं, त्याची प्रकृतिच बिघडते. आपल्याच्यानें नाहीं बुवा फार उरस्फोड होत.

• शा०--बाळासाहेब, तुम्ही गर्भश्रीमंत भाग्यशाली कोणीकडे ? आणि जेआहेत्ते हे भारवाही कोणीकडे ? बरे सर्वकांहीं असून दरिद्री.

बाळा०— आणखी, यांना खरेंखरें व्यवहारज्ञान मुळींच नसतें शास्त्रीबुवा.

शा०—[तर्जनी कहन] ही, खरेंच. बाळासाहेब, तुम्ही बुवा फार सूक्ष्म नजर चालवितां. तुम्ही क्षणतां तसांच जे आहेत ते मलाही अनुभव आला आहे. यांजिकडे एखादे कांहीं असलें क्षणजे हे बटे मुळींच तिकडे पाहत नाहीत व पाहूं लागले तर अगदीं गडबडून जातात. मग व्यावयाची जे आहेत ते वेंढें उरकून. तरं लग्नसमारंभासारखीं महत्कृत्ये यांच्यानें तिनबोभाट कशीं होणार हें दिसतच आहे. अहो, यांची अक्कल कागदामध्येच.

बाळा०—तर हे पशू राज्याचीं कामे कशीं करीत असतील? आपल्याकडे कांहीं असलें क्षणजे शास्त्रीबुवा, मी आळशाप्रमाणें मुळींच बसून रहात नाहीं. चोर्होकडे मी स्वतः नजर ठेवितों. सारा दिवस इकडून तिकडे व तिकडून इकडे अशी एकसारखी दंगदंग करावी लागते. बोलून बोलून तर कधीकधी बसाही बसतो. पण शास्त्रीबुवा, सर्व कसें अगदीं जिथल्याथेथे होतें. दुसऱ्यावर अनलंबून आणि हातांत पुस्तकें धरून अशीं कोठें कामें होतात?

शा०—वः, तुमची गोष्ट कोणीकडे बाळासाहेब? जे आहेत ते तुमचेकडील प्रत्येक कृत्य चांगलेंच व्यावयाचें. (हंसत) बाळासाहेब, अहो याच गोष्टी ध्यानांत आणून मी एका मोठ्या उद्योगास लागलों होतो, परंतु काम शार्याशिवाय कळविणें चांगलें नाही क्षण जे आहेत

तुम्हांला पूर्वी कळविलें नव्हतें. अगोदर न सांगतां जो काम करील तोच खरा. बाळासाहेब, काम पण कामच. या शास्त्रीबुवाचे जन्मपर्यंत महत्उपकार मानिले पाहिजेत बरें.

बाळा०—असें काय आहे? सांगा पाहूं.

शा०—श्रीमती तुम्हांला घावयाचें ठरवून टाकिलें जे-
आहेते. मामासाहेब व मामीसाहेब यांचा विचार पक्का झाला. कार्यही बद्धां यंदाच होणार. पण, मग या शास्त्रीबुवाला विसरूं नका बरें. मामासाहेबांच्या मार्गे तुम्हांच महाराजसाहेब होणार जेआहेते.

बाळा०—फारच उत्तम केलेंत. शास्त्रीबुवा, अगदीं माझ्या मनांत होतें तें झालें. आतां मी दाखवितों एके-
काला. हें पहा, लग्न होऊन मला राज्याचा अधि-
कार मिळूं द्या कीं खोडच मोडितों सर्वांची. मामासाहेब आहेत तोपर्यंत बोलतां येत नाहीं.

शा०—जेआहेते त्रेळ तर येऊं द्या, मग पाहूं. पण आम्हाला विसराल बरें.

बाळा०—छे, छे असें कसें होईल? तुम्हाला विचार-
ल्याशिवाय मी कांहीं एक करणार नाहीं. शास्त्रीबुवा,
तुमचा विचार घेतल्याशिवाय राज्य चालवीन इतका का
मी मूर्ख आहे? [माझ्यान] कोण आहेरे? [दामाजी हात
जोडून येतो त्यास] जारे जामदारखात्यांतून पंचवीस
मोहोरा वेऊन ये. (दामाजी जातो.) हें पहा, आधीं
या वसंतमाधवाची जाहागीर जप्त करून त्यास
हद्दपार केला पाहिजे. तो औरस मुलगा नाहीं. कोठला

विकृत आणिलेला आहे. मूळचे हे दरिद्री व कंगाल असतात, कसली रुचि नसते, ह्मणून एकसारखी घोकपट्टी करितात, आणि मग त्या घोकपट्टीच्या जोरावर आम्हा गर्भश्रीमंतांचा ठेवावा तसा मान ठेवात नाहीत, व आम्हाला वचकत नाहीत. त्यांचे पाहून सगळेच तसे करू लागतात. तरी राज्यांतले हे रोगाचे मूळ अगदी काढून टाकिले पाहिजे. राज्यांत पोपट्टी विद्या फार झाली ह्मणजे मर्यादा, मर्जासंपादन वगैरे चांगल्या गोष्टींचा न्हास होतो, व त्याच्या जागी तकरार, बेपर्वाई व पूर्वाधार चालत आलेल्या जुन्या रीतिभातींविषयी अनास्था, ही येतात. हे कामाचे नाही.

शा०.—जेआहेते वेळ तर येऊं द्या, ह्मणजे मी पहा कसे राज्य ठेवितों तें. आपण आमचे ऐकिले मात्र पाहिजे. मगदूर आहे कोणी स्वच्छंदपणे व मर्यादा सोडून चालेल? लागलेच गुलामाला कडक शासन मिळेल जेआहेते. (दुजुन्या येतो व मोहोरांची पिशवी बाळासाहेबांजुडे ठेवून जातो.)

बाळा०.—[पिशवी घेऊन] शास्त्रीबुवा, आनंदाच्या खबरेवद्दल ध्या हे इनाम. हे पहा, हे कांहींच नाही वरें.

शा०.—(दोन हातांनी घेऊन) बाळासाहेब, याचे काय कारण आहे जेआहेते ? अशानें बुवा माझे मस्तक अगदी फिरून जातें. मी इतके केले तें याकरितां का ? तुमच्यापेक्षां आम्हाला काय अधिक आहे ? आपले कार्य झाले म्हणजे जेआहेते आम्हाला आनंद. पण करावें काय ? आपला स्वभाव पडला कडक, ह्मणून भीति

वाटते. नाही म्हटलें तर वेळेस नामर्जा ब्हावयाची. ह्मणून जेआहेते भ्यावें लागतें.

वाळा०—हें तर खरेंच. मी इनाम विलें आणि तुम्ही तें न घेतां, तर मला मोठा राग आला असता खरा.

शा०—पण वाळासाहेब, आम्ही कां असें करूं? अहो, असा उदार पुरुष कोटीमध्ये सुद्धां विरळा, आणि त्याचें मन मोडावयाचें? मग कशाला जन्मास आलों आहोंत जेआहेते? शिव, शिव, परमात्मा नारायण तुम्हाला सुखरूप ठेवो आणि तुम्ही राजे लोकांनीं असाच जेआहेते आमचा प्रतिपाळ करावा.

वाळा०—या श्रीमतीला शहाणपणाचा फार डौल आहे, व नेहमीं माझा पाणउतारा करिते. पण आतां बरी मस्ती जिरली. शास्त्रीबुवा, मजा काय आहे कीं, बायकांची जात पडली ढोरांची. त्यांना एकदां ज्या कामाला जुंपावें, तेंच त्या करीत बसतात. कंटाळाच येत नाही. आम्ही पुरुष थोडेच आहोंत त्यांच्या सारखीं ढोरे तर सारादिवस डोळेफोड करीत बसूं? आम्हाला वाटेल तोंपर्यंत आम्ही अभ्यास करणार. यामुळे झाले काय कीं, श्रीमतीमें आपली ती पोपटी विद्या वाढविली आणि बेहिऱ्या मात्र झाली आम्ही वाढविली नाही ह्मणून ती आम्हांला मूर्ख समजते. आजपर्यंत उपायच नव्हता. मी पडलों सरदार, तर ती पडली राजाची मुलगी व पुढली राणी, ह्मणून मुक्ताड्यानें सर्व ऐकून ध्यावें लागत होतें. पण घे आतां. गाढव, पुरुष

तो पुरुष. तूं राणी तर मी राणीचा नवरा. तूं मोठी शहाणी पण माझा मुर्खाचा तर पायपोस ; बायकोच्या जातीला फार फुशारकी असलेली देवाला सहन होत नाही. आतां पहा माझी कदर कशी आहे ती. एकदां लय होऊं दे, ह्यणजे डौलानें हंसत हंसत व ठुमकत ठुमकत माझ्यापुढें आलीस कीं, कमरेंत लाथ बसलीच; किंवा जरा जास्त बोललीस कीं, पाठीवर चाबूक ओढि- लाच, असें समज. (शास्त्रीबुवास) कांहो, नवरा ह्यटला. ह्यणजे स्त्रियांचें आदिदैवत, त्याच्या मर्जीकरितां वेळेस त्यांनीं प्राणसुद्धां खर्च केला पाहिजे, मग माराची ती कथा काय. खरेंना !

शा०—वः, हें काय विचारावें ? स्त्रियांना पतीपेक्षां अधिक असें जेआहेते त्रिभुवनांतही कांहीं नाही. बरें, आतां मी आज्ञा घेतों. देवदर्शनास जाण्याची वेळ झाली. (बाळासाहेब विडे देतो.)

बाळा०—तयारीला सुरुवात कधी पासून होणार ?

शा०—त्याबद्दल जेआहेते अजून विचार होणें आहे, फक्त निश्चित झालें. आतां पुढचा विचार ठरेल तो मी कळवीनच. आपण जेआहेते निर्धास्त असावें. (उठतो. मुजरा करून जातो. बाळासाहेब पांचविण्यास जातो.)

प्रवेश चषथा.

स्थळः—श्रीमतीचा महाल.

(श्रीमती व जिजाबाई बसल्या आहेत.)

श्रीमती—जिजाबाई, बाबांनीं किती केलं तरी माझा

रुकार मिळणार नाही, आणि मी ही म्हटल्याशिवाय ते तयारीला लागणार नाहीत. माझा स्वभाव त्यांना माहित आहे. तयारी करून मग पस्ताब्यांत पडणारे बांबा नाहीत.

जिजा०—बाईसाहेब, आंघणं जेव्हां ह्यणालांत कीं, मला लग्नच करायचं नाही, तेव्हां आईसाहेबांना तर फारच वाईटं वाटेलें. मला त्या मागाहून विचारीत होत्या आपल्या मनांत तरी काय आहे ह्यणून. त्यांच्या समजुतीकरितां मी खोटे बोललें व सांगितलें कीं, मला माहित नाही. पण जेव्हां मी त्यांना सांगितलें कीं, वर्ष दोन वर्ष धीर धरा, मनाजोगा पति आढळला ह्यणजे त्या होऊनच हो ह्यणतील, तेव्हां त्यांना अंमळ धीर आला.

श्री०—तें बरं केलंत. तुम्ही असंच सांगत जा. मला यात्रदल एक अक्षरसृद्धां तोंडांतून काढितां येत नाही. कारण, बोलण्याशीं गांठ पडली आणि कोणी खोदखोदून विचारूं लागलं, तर खरं सांगावं लागेल, आणि त्यांची आज्ञा तर मोडावयाची नाही. इतक्याकरितां मौन्य धरावं हें सांगलं.

जिजा०—बाईसाहेब, मला मोठी काळजी आहे. माझं मन जाणतं मला पुढे काय काय दिसतं तें.

श्री०—जिजाबाई, काळजी करूं नका. सत्त्व राखण्याकरितां रात्रंदिवस जर मी शुद्धमनानें देवाचा धांवा करितें आहे, तर तो माझं गाऱ्हाणं ऐकेलच, व माझी

आणि त्यांची विटंबना करणार नाही. लौकरच देवानं मला या दुनयंतून सोडविलं, ह्मणजे सर्वच बाजार आटोपला. मग मी देवापाशीं जाऊन माझ्या आईबापांना दुसरं अपत्य देण्याबद्दल प्रार्थना करीन. जिजाबाई, देव त्यांना दुःखांत ठेवणार नाही.

शा०--(पडद्यांत) जिजाबाई, ताईसाहेब आहेत का ?

जिजा०--कोण ? गुरुमहाराज ? यावं. वाईसाहेब वसल्या आहेत. (शास्त्री येतो. दोघी उठतात व नमस्कार करितात.)

शा०--(श्रीमतीस) अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव.

श्री०--शास्त्रीबुवा, वसावं. (शास्त्री वसतो. श्रीमती वसते.)

शा०--कां ताईसाहेब, काय चाललं आहे ?

श्री०--कांहीं नाही. जिजाबाईवरुंवर सहज बोलत वसलं होतं.

शा०--कां ? आह्माला लग्नाचे लाडू मिळणार ना ? ताईसाहेबांचें लग्न, मग काय कमी ? जे आहेत ते न कधीं झाला, व न पुढें होणार, असा मोठ्या थाटामाटाचा समारंभ होईल. खरें नां ? (श्रीमती बोलत नाही.) कां ताईसाहेब, बोलत कां नाही ?

श्री०--बोलायचं काय शास्त्रीबुवा ?

शा०--बोलायचें इतकेंच, आपल्या लग्नाची देणगी आह्माला देणार किंवा नाही ?

श्री०--मी कोण देणार ?

शा०—हैं काय? जेआहेत्ते लग्न आपलें, आणि ह्मणतां मी कोण देणार!

श्री०—मग? लग्न होईल तेव्हां मिळेल. आतांच काय आहे त्याचं?

शा०—महाराजसाहेब ह्मणत होते कीं, आपण लग्नच करावयाचें नाहीं ह्मणतां. तरी हें खरें का?

श्री०—खरंच मला लग्न नाहीं करायचं.

शा०—कां? लग्न कां नाहीं करायचें? महाराज साहेब तर मोठ्या उमेदीनें लग्न करायचें ह्मणतात, स्थळही जेआहेत्ते उत्तम व आपल्यांतलेंच, मुलगा तर फारच योग्य, पुन्हां गादीही घरांतल्या घरांत राहिल, आणि आपण मध्येच काय हें खूळ आरंभिलें आहे जेआहेत्ते?

श्री०—खूळ नाहीं न बीळ नाहीं. मला लग्नच करायचं नाहीं, आणि आपण याबद्दल कांहीं बोलूंहीं नका. तुझाला दुसरें कांहीं बोलायचं असलं तर बोला.

शा०—दुसरें कसें बोला? जेआहेत्ते महाराजसाहेबांनींच मला आपली समजूत करण्यास पाठविलें आहे.

श्री०—शास्त्रीबुवा, मग आपणाकडून माझी समजूत व्हावयाची नाहीं. उगाच कां त्रास घेतां?

शा०—त्रास घेतलाच पाहिजे. तद्दिसाहेब, अशांनीं मी ऐकणार नाहीं. (हंसत) जेआहेत्ते आपल्यापेक्षां चार पावसाळे माझे अधिक गेले आहेत बरें.

श्री०—आणखी दहा गेले असतील, त्याच्याशीं काय

करावयाचं आहे ? मुळीं माझ्या मनांतच जर लग्न करावयाचं नाही, तर तुम्ही माझी समजूत ती काय करणार ?

शा०—पण लग्न कां करावयाचें नाही हें सांगाल तर खरें. मग पहा समजूत होते किंवा नाही. बाळासाहेब आपल्या पसंतीस येत नाहीत, असें? जे आहेत ते बाळासाहेबाहून चांगले स्थळ मिळेल, असें आपल्या नाही बुवा ध्यानांत येत. (श्रीमती बोलत नाही.) बोला बोला काय आहे तें. मी आपल्या मनांतलें काढून घेतल्याशिवाय जावयाचा नाही जे आहेत. दुसरा कोणी आपल्या मनास आला असेल तर तसें सांगा, ह्मणजे त्याबद्दल तरी तजवीज करितां येईल. (श्रीमती बोलत नाही.) तार्ईसाहेब, माझ्या गळ्याची शपत आहे आपणांला, सांगा आपल्या मनास कोण आला आहे तो. (श्रीमती बोलत नाही.) काहो जिजाबाई, तुम्हाला यांच्या मनांतलें ठाऊक असल्यास तुम्ही तरी सांगा. जे आहेत ते आपणच होऊन सांगावयास यांना लाज वाटत असेल.

जिजा०—गुरुमहाराज, बाईसाहेबांच्यापुढे बोलण्याचं माझं कुठचं सामर्थ्य! मी त्यांच्या हुकुमाची ताबेदारीण.

शा०—पहा तार्ईसाहेब, सांगा काय आहे तें. आपल्या मनांत कोणाला वरवेंसें वाटतें? त्याचें नांव सांगा, नाहीतर जे आहेत ते त्याच्याच पायांची शपत आहे आपणांला.

श्री०—शास्त्रीबुवा, चारपांच दिवसांत सांगेन. झाले आतां?

शा०—[हंसत] हां, आतां कशा बोलत्या झार्या. जेआहेते आमच्या ताईसाहेब मोठ्या खोल. मनाच्या खऱ्या. या दुसऱ्या तिसऱ्याला का दाद देणार आहेत? कांहीं हरकत नाही बरे. आपल्या मनासारखे होईल. महाराजसाहेबांना आपणापेक्षां का कांहीं जास्त आहे?

श्री०—वरं शास्त्रीबुवा, आतां आपण जायचं. मला वेणीफणी करून देवीच्या दर्शनास जायचं आहे.

शा०—बरे आहे. (उठतो. दोघी नमस्कार करितात.)
अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव. (जातो. भीमती बसते. जिजाबाई बसते.)

जिजा०—बाईसाहेब, मला आतां धडगत दिसत नाही. आतां आपली गोष्ट चोहांकडे फुटणार. पायांची शपथ घातली आहे तेव्हां खरे सांगणं भाग आहे.

श्री०—जिजाबाई, आतां परमेश्वराला काळजी. समुद्रासारखं गंभीर मन करून जें जें होईल तें मुकाट्याने सहन केलं पाहिजे. पण आपलं सत्व दळूंच घावयाचं नाही. तुम्ही भिऊं नका. मी जिवंत आहे तोंपर्यंत तुमच्या केंसालाही धक्का लावू देणार नाही. माझ्यामार्गे मी तुम्हाला परमेश्वराच्या पदरांत घालून जाईन.

जिजा०—माझं मेलीचं कांहीं होवो. मला काय आतां जगून करायचं आहे? पण आपली व ह्यांची मोठी काळजी आहे. आपणांला वेळेस त्यांच्या वियोगाने सारा जन्म दुःखांत काढावा लागेल, आणि त्या गरीब प्राण्याची हे काय घाट लावतील कोणजाणे. राजाचा क्रोध झटला झणजे सगळी दुनिया उलटून जावयाची

श्री०—कटाण वेळ आली आहे खरी. पहावं आतां देवाच्या मनांत काय आहे तें. आधीं त्यांना ही गोष्ट कळविली पाहिजे. जिजाबाई, उद्यां सकाळीं जाऊन विचारा कीं, मीच येऊं किंवा आपण यायचं.

जिजा०—मी सकाळींच जाऊन विचारून येईन. आज देवीला जातांना बोलायला साधायचं नाही. चाई-साहेब, मग वेणीकणी करायला चलतांना?

श्री०—हो चला (उठते जातात.)

प्रवेश पांचवा.

स्थळः—राजकन्येचा बाग.

(श्रीमती एकटी बसली आहे.)

श्रीमती०—(आपल्याशींच) आतां माझे प्राणनाथ येतील. त्यांनीं माझा अंगीकार केल्या दिवसापासून त्यांच्या माझ्या भेटीचा हाच पहिला प्रसंग, आणि याच प्रसंगां त्यांच्या जिवाला धोका आलेलं वर्तमान त्यांना कळवायचं. काय विचित्र दैवयोग! काय हे पूर्व जन्मांचे अशा रीतीने शेवट होणारे संबंध! त्या शास्त्रीबुवाच्या तोंडून पायांची शपत असे शब्द निघाले मात्र, तेव्हांच माझ्या कोमळ अंतःकरणावर पुढील संकटांची धोंड एकदम येऊन पडली. क्षणोक्षणीं नानाप्रकारच्या भीति मनांत येऊं लागल्या, माझा उल्हासचंद्र उदासीनतेच्या अभ्रामध्ये कोणीकडे कसा अगदीं एकाएकीं नाहीसा झाला, व आतां पुन्हां त्याचा उदय होईल ही आशाच

नाहीं. सर्वच स्वप्नवत्. या शास्त्रीबुवाचं खोदखोदून विचारण्यावांचून कांहीं अडलं होतं? कांहीं नाही. चाबांनी सांगितलं तसं झालं तर पहायचं आणि जायचं. पण नाही; मोठं अगत्य दाखवायचं आणि लग्नाची मिळकत पदरांत पाडून घ्यावयाची. पण अरेरे!!! तुझ्या या क्षुद्र हेतूकरितां आह्मा दोघां गरीब व अल्पसंतोषी प्राण्यांच्या आनंदाची जोत तूं मालविलीस, आणि क्षणोक्षणीं उद्भवणाऱ्या भयंकर धास्तीचं कारण झालास; इकडे धनलुब्धा, तूं कशाला लक्ष्य जाईल? हा कर्मठ दुराग्रही ब्राह्मण, याला मनाच्या सत्काराची आवडचं नाही, सारं लक्ष्य द्रव्याकडे, भूतद्वयेचं नांवच नाही, बोलेल एक करील एक, धर्माचं ढोंग करून ज्यांत त्यांत आपला पगडा बसवायास आणि स्वार्थ साधावयास जाणारा, अंतःकरणांत स्वयं ज्ञानाना प्रकाश मुळींच नाही, नीच जातीच्या लोकांना पशूवत् तुच्छ मानाणारा, अशा या ब्राह्मणाला लग्न करायचं नाही ही गोष्ट कशी मोडू वाटेल? त्यांतून साह्या प्राणनाथांची जत ऐकिल्यावर तर त्याच्या पायाची आग मस्तकाला कशी नाही जाणार? हा त्यांच्या जिवाला अपाय आणण्याच्या अनेक खटपटी करील, चोहोंकडे भलतेसलते कुतर्क उठवई, वेळेस चाबांच्या मनांत ही कांहीतरी भरवून देईल, आणि शेवटीं साह्या प्राणनाथांचे हाल हाल करवून त्यांना अंत करील. (जरा शब्ध राहते.) पण गडे एक उपाय आहे, करून पहावा. लागू पडल्यास बरंच आहे,

नाहीपेक्षां दुर्दैव आपलं. हा असा जरी आहे तरी कांहीं भिन्ना आहे. याला नोट ताकीद दिली तर वेळेंस ही गोष्ट तो कोणाजवळ बोलणार नाही. (जेंरां स्तब्ध राहून.)
 षण त्याच्याकडे तरी काय बोल? त्यानें केलं तें रीतीचंच केलं. मीच मोठी वाईट आहे. सर्वांना सुख द्यावयाचं सोडून पतीसुद्धां सर्वांना दुःख देण्यालाच मी जन्मास आले आहे. दुसरं काय? (जिजाबाई येते.)

जिजा०—बाईसाहेब, महाराजांची स्वारी आली.

श्री०—स्वारी आली? (उठते. नंतरं सटवाजी येतो श्रीमती नमस्कार करून खुर्ची पुढे करिते.) बसायचं प्राणनाथ.

सट०—(बसून) श्रीमती तूही बस. (श्रीमती बसते. जिजाबाई दूर जाते.) श्रीमती, आज अशी खिन्न कां दिसतेस ! इतकें म्लान वंदम कां केलें आहेस ?

श्री०—जिजाबाईनें आपणांला सर्व कळविलेंचं असेल.

सट०—होय. शास्त्रीबुवांनीं शपत घातल्याची हकीकत कळली. मग इतकें भिण्याचें कारण काय ?

श्री०—प्राणनाथ, आतां ही गोष्ट लोकांत फुटेल व बाबांनाही कळेल. मग मला बरी गत दिसत नाही.

सट०—बाबांनां कळली ह्मणून काय झाले ! त्यांत उगमगण्यासारखा प्रकार कांहींच नाही.

श्री०—प्रकार कांहींच नाही कसा प्राणनाथ ! बाबा रागावले ह्मणजे आपल्या प्राणाशींच गांठ. सर्प सर्प ह्मणून विनाकारण आपणा योगीजनांच्या प्राणाचा नाश करितो, आणि असं झालं तर याचं मूळ कारण मी

आहे. काय मागील जन्मीची आपली वैरीण, होतें, ह्मणूनच आपणांला या घोर संकटांत वातलं. आपला आयुष्यक्रम मोठ्या सुखाचा चालला होता त्यांत म्यां पापिणीनें विघ्न आणिलं, यामुळें माझं मन मला खातं.

सट०—श्रीमती, तुजसारख्या धीर, ज्ञानी, आणि विरक्त अशा स्त्रीनें या गोष्टीची खंत करावी, याचें मला मोटें आश्चर्य वाटतें. अग, तूं कोण मला संकटांत घालणार, आणि माझ्या प्राणाचा नाश तो कसा होणार? आणखी परमेश्वराच्या इच्छेविरुद्ध माझा नाश करण्यास समर्थ तरी कोण आहे, आणि तूं आपल्याला कां व्यर्थ पापिणी ह्मणवून घेतेस? हें पहा, ज्या विद्युल्लतेच्या शुद्ध तेजानें आसमंतांतील पाप दग्ध होऊन जाईल, तीच प्रत्यक्ष पापिणी कशी होईल? श्रीमती, या सर्व गोष्टी प्रथमच आपल्या लक्षांत येऊन चुकल्या होत्या, आणि त्या सर्व समजून उमजून आपण एकमेकांस प्रेमाचा शब्द दिला आहे. आपले देह जरीं या भूमीवर पडले तरी आपलें प्रेम आहे तें निरंतरचेंच आहे, व त्याकरितां तूं प्राणावर उदार आहेस व मीही आहे. सग यांत नवीन संकट तें काय आलें आहे, व याचें तुला इतकें अवघड तें काय वाटतें? मला माहीत आहे कीं, शास्त्रीबुवांच्या तोंडून ही गोष्ट चौघांत फुटेल, वेळेंस तुझ्या पित्यालाही सममेल, तुझा पिता सत्ताधीश राजा आहे, त्याला आपला दोषांचा संबंध मोठ्या लांछनाचा व काळिमेचा वाटेल, अतिशय संताप होईल, आणि त्या संता-

पाच्या भरांत तो माझा वध करवील. फार झाले तर हाल-हाल करवून वध करवील. इतकेंच ना ? का यापेक्षां कांहीं जास्त करणार आहे ? श्रीमती, या सर्व गोष्टी मला पाण्यावरील तरंगांप्रमाणे अगदी क्षुल्लक वाटतात. व त्या आल्याच, तर मी मोठ्या आनंदाने व उल्हासाने सहन करीन. अग, बाहेर प्रचंड वायूने आपले सर्व सामर्थ्य खर्च केले, तरी महासागराच्या उदरांतील अगाध शांततेमध्ये तो थोडासा तरी विकार करू शकेल, असं तुला वाटतें ? कधीच नाही. त्याचप्रमाणे माझ्या शांती-पुढे तुझ्या पित्याचा क्रोध व त्याची मोठी सत्ता ही अगदीच दीन व दुर्बल आहेत. श्रीमती, या प्रसंगी आपल्या थोड्याशा असत्य भाषणाने हीं सर्व संकटे दूर होत आहेत. आणि इतके जर या निंद्य अशा असत्य भाषणांचे सामर्थ्य आहे, तर हे महा साध्वी, तुझ्या प्रखरतर सत्वाचा प्रभाव केवढा असला पाहिजे, व त्याच्या योगाने काय नाही होणार ? दुसरे, श्रीमती, तू उत्तम कुलांतील राजकन्या, मी नीच जातीचा मांग, असें असतांनाही प्रिये, तू आपल्या सर्व सुखाचा त्याग केलास, व आपणच होऊन मोठ्या प्रेमाने मला पतीचा श्रेष्ठ मान दिला आहेस; तरी या सन्मानार्पित्यर्थ या जन्मींच काय, पण अनेक जन्मींसुद्धां घोर हाल सहन करून प्राण देण्यांत मला मोठी धन्यता वाटेल. तशांतून, जिला केवळ सत्वाचीच आवड अशा साध्वीचा जो भ्रतार झाला आहे, आणि ज्याला त्याच्या एकवचनी

पत्नीकडून सत्वशील असें नांव मिळालें आहे, त्याच्या मुखांतून क्षणिक आयुष्याकरितां असत्य भाषण निवून सत्वहानीची गोष्ट कधींही घडणार नाही; इतकेंच नाही, तर त्याच्या प्रियपत्नीकडूनही असत्य भाषण होणार नाही ही खात्री आहे. तरी असल्या केवळ सत्वप्रिय इंद्रपत्याला या दुनयेतील कोणत्या दुःखाची भोति आहे, आणि प्रिये, तूं खेद कां करावास ?

श्री०—प्राणनाथ, एकेक माझ्या मनांत येतं, तें सांगतां येत नाही. माझ्यामुळे आपल्या पवित्र देहाला हे लोक नाहीनाहीं त्या यातना देतील.

सट०—श्रीमती, ज्या तुझ्या सुवर्णकांती दिव्यदेहाचा थोडासाही भाग मोठमोठ्या राजपुत्रांच्या नजरेस पडणें अति दुर्घट आहे, व जो दैववशात् दृष्टीस पडलाच, तर यावत्पुरुषमात्र त्यामुळे भ्रमिष्ट होऊन जाईल, आणि भूकतहान सोडून तो दृष्टीस पडलेला मनोहर भाग पुन्ह-पुन्हां ध्यानांत आणून त्या आनंदांतच तल्लीन होऊन डुलत राहील, जो खरोखरी विधात्याच्या अगाध चातुर्यांचे केवळ सारच, असा आपला अनुपम देह मनाच्या शुद्धतेकरितां अगदीं काष्टवत् मानितेस; आणि अशा रीतीचा, तूं अल्पवयी व पुन्हां अबला जाती होऊन जर तुझ्या मनाचा प्रभाव आहे, तर मी पुरुष होऊन व त्यांतून तुजसारख्या तेजस्वी सतीचा भ्रतार होऊन प्राणांत होण्यापूर्वीच्या देहाच्या थोड्याशा यातनाही सहन करूं नयेत काय ? बरे, यारीतीनें मरण आलेच,

तर त्या वेळीं प्रिये, तुझे शुद्ध प्रेम मनांत येऊन त्या आनंदांत मी इतका कांहीं निमग्न होऊन जाईन कीं, त्या समयाच्या या शरिराच्या यातना मला भासणार सुद्धां नाहींत. आणखी श्रीमती, माझी जात मांग आहे. आह्यां मांगांमध्ये सर्व वर्णाहून लोकोत्तर असा एक गुण जन्मतःच आलेला असतो, व त्यामुळेच प्राणीमात्रांचे घोर हाल करणें हा आमचा पूर्वापार चालत आलेला धंदा आहे. तो गुण कोणता ह्मणशील तर हृदयाचें पूर्ण काठिण्य. तो गुण मजमध्ये पूर्णपणें आहे व त्या वेळीं त्याचा मला चांगला उपयोग होईलच. पुन्हां, ज्यानें तुला शब्द दिला, व जिनें मजपाशीं शब्द मागितला, तीं दोघेही अमर आहेत. मरण व हाल देहाला आहेत आणि देहाचे सर्व संबंध व त्यांचा मोह, हीं आपण पहिल्यानेंच सोडून दिलीं आहेत. मग प्रिये, तूं काळजी कां करावीस ?

श्री०—प्राणनाथ, आपण ह्मणतां हें खरं आहे, पण सर्व प्रकार स्वप्नवत् होणार आहे.

सट०—श्रीमती, नाहींतरी सर्वच स्वप्नवत् आहे. कांहीं काळानें सर्वांचा अखेर नाशच आहे. तरी जें जें कांहीं होतें तें सर्व परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणें घडून येतें, व त्या त्याप्रमाणें प्राणीमात्राला प्रेरणा होते. मग विना-कारण या गोष्टी तूं मनांत कां आणाव्यास ? जो आपण त्या व्यवहार झाला आहे तो खरा खरा सांग. परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणेंच शास्त्रीबुवांनाही बुद्धि होईल.

श्री०—स्वरंच. त्याचा काय नेम आहे ? वेळेस दे-
घानें शास्त्रीबुवांना ही गोष्ट गुप्त ठेवण्याची बुद्धि दिळी,
तर अनायासंच आपली संकटं दूर होणार आहेत. दे-
घावरच भरंवसा ठेवावा. त्याच्या इच्छेशिवाय पानही
हालत नाही.

सट०—असा नीट विचार कर. इतक्यांतच धैर्य
सोडू नको. झालें ? आतां नाहीना कसली भीति ? मी
थेऊं तर आतां ?

श्री०—वरं, यायचं तर मग. [श्रीमती नमस्कार करिते.
सटबाजी जातो. श्रीमती पोंचविण्यास जाते.]

प्रवेश सहावा.

स्थळः--शास्त्रीबुवांची ओटी.

(शास्त्रीबुवा बठवी सोडून पानसुपारी खातात.)

शास्त्री—(आपल्याशाच) जेआहेसे हाच विचार पक्का.
हैबतरावाच्या साहायानेंच हें काम ठीक होईल, आणि
पुन्हां आपण भलेच्याभले. चांगल्या रस्त्यानें काम होत
आहे, तर कोणी जावें आड रस्त्यानें आणि पढावें खा-
ड्यांत. आपलें काय जातें त्यांत ती मांगशीं रत झाली
क्षणून ? आपणाला लग्न होण्याशीं कारण. यंदां नाहीं
पुढील सारीं. झाल्याशिवाय जेआहेते थोडेंच राहते.
तिनें पुन्हपुन्हां बजावून सांगितलें आहे कीं कोणाला
सांगूं नका क्षणून. पण वाळासाहेबाला व हैबतरावाला
कळविल्याशिवाय आपला कार्यभाग कसा होईल ? जे-

आहेते त्यांना सांगितलेंच पाहिजे. कांहीं लालूच दाख-
विल्याशिवाय हैबतराव वळणार नाही, व त्याचें साह्य
तर अवश्य पाहिजेच; आणि बाळासाहेबास अशी अशी
कामगिरी आहे असें सांगितल्याशिवाय त्याचा हात
ढिला होणार नाही. आपलें काय अडलें आहे जेआ-
हेते पदराचा दाम खर्चून शेटची चाकरी करावयास ?
तरी फक्त महाराजसाहेबांना कळवूं नये ह्मणजे झालें.
जेआहेते पर्यायानेंच सट्वाजीस दुनयेतून नार्हीसा करावा.
तो नार्हीसा झाला ह्मणजे आपोआप ही बाळासाहेबास
पसंत करील, आणि आपलेंही काम होईल. काय ह्मणे
लग्नच करावयाचें नाही. कां? तर प्रतिज्ञेचा भंग होईल.
पण पोरी, शिकवितेस कोणाला ? हा शास्त्रीबुवा भोळा
नाहीं. तुझा निधय क्रम मी अगदीं समजून चुकलों. फार
कठीण गोष्ट आहे जेआहेते. माझे तृतीय कुटुंब आ-
टोपलें, करितां माझ्यामुद्धां मनांत आणखी लग्न करा-
वयाचें आहे. कारण राहवतच नाही. जेआहेते सत्ता-
वर्षी उलटलेल्यांची ही कथा, तर सोळासतरा वर्षांच्या
भरज्वानीमधील पोरीचे दिमाख ते किती चालणार ? माझे
लग्न मात्र तूर्त या पोरीनें लांबणीवर टाकिलें. कारण,
मोठ्या कारखान्यांत माझेही तेवढे उरकून गेलें असतें.
अगोदर करणें ह्मणजे शिलकेंतली रक्कम जेआहेते खर्च
करावी लागणार. निदान पंधराशें रुपयांखालीं मुलगांचें
मिळावयाची नाही. [हैबतराव तुरंगाबरील अधिकारी येतो.]
या हैबतराव, बसा.

हैबत.—रामराम शास्त्रीबुवा. [बसतो.] प्रकृति बरी आहेना ? कधीं नाहीं आणि आज कां बोलावले होते ?

शा०--तसेंच काम असल्याशिवाय का कोणी बोलावितो ?

हैबत०--शास्त्रीबुवा, असें काय काम आहे ? सांगा. मजकडून होण्यासारखें असलें तर मी करीन. आपण महाशाजसाहेबांचे शास्त्रीबुवा, मग आपलें काम कोण नाहीं करणार ?

शा०--जंआहेते आधीं वचन द्या, नाहीतर मागाहून ह्यागाल माझ्यानं व्हायचें नाहीं.

हैब०--छे, छे, असें नाहीं होणार. इतका माझा भरं-वसा नाहीं ना शास्त्रीबुवा ? हें ध्या तर वचन. (हातावर हात मारितो.) सांगा आतां काय आहे तें.

शा०--पण कोणाला सांगू नका हो. नाहीतर—

हैबत०--छे हो, भलतेंच. इतकें का मला समजत नाहीं.

शा०--(हैबतरावच्या कानाशीं बराच वेळ लागतो.) पण अगदीं कोणापाशीं बोलावयाचें नाहीं हो.

हैबत०--(विचारांत पडल्यासारखें दाखवून) शास्त्रीबुवा, ही गोष्ट मला खरी वाटत नाहीं. कारण सटवाजी तशा प्रकारचा माणूस नाहीं. तो रूपानें चांगला आहे, भर ज्वानीत आहे, राजकन्येचें मन त्याजवर गेलें असेल, या गोष्टी खऱ्या आहेत. त्याबद्दल माझे कांहीं ह्मणणें नाहीं. परंतु आपण ह्मणतां तसा प्रकार झाला असेल असें आपल्याला नाहीं बुवा वाटत.

शा०--हैवतराव, तुझांला जेआहेत्ते दुनयेचा कांहींच अनुभव नाही. अहो, जारकर्माच्या गोष्टी कोणी; आपल्या तोंडानें का कवूल करित असतो. त्या नाहीच ह्मटल्या पाहिजेत. पण ता ह्मटलें कीं ताकभात हें जेआहेत्ते चतुर पुरुषानें ताडलें पाहिजे. हैवतराव, श्रीमती किती झाली तरी ती कालचें पोर. मी तिच्याच तोंडून सर्व काढून घेतलें आहे. सटवाजीची भेट बागांत झाली होती ह्मणून तीच ह्मणत होती. आतां आणखी काय पाहिजे तुझांला ? अहो, दोघांचीं मनें जर मिळालेलीं आहेत, आणि पुन्हां एकांतांत भेट ही झालेली आहे, तर तो कपिलापुष्टीचा योग त्यांनीं फोरडाच वालविला असेल नाही? अगदींच बुवा तुम्ही भोळे. (मान हालवून) फार कठीण आहे जेआहेत्ते, श्रीमतीसारखी अप्सरा पायांशीं चालून आल्यावर नाही ह्मणावयाचें. साठ साठ हजार वर्षे लोहपिष्ट खाऊन तपश्चर्या केलेले विश्वामित्रा सारखे सुद्धां लटपटून गेले. मग तुमची आमची काय कथा ? ह्मणे सटवाजी नाही तशा प्रकारचा. पण हैवतराव, या गोष्टीची कोणालाच ओळख द्यावयाची नाहीहो. शपत आहे माझ्या पायाची. आपलें काम होण्याशीं कारण.

हैवत०—शास्त्रीबुवा, इतकें आपण सांगतां तर असेल बुवा तसा प्रकार. नेम नाहीं सांगवत. पण जो करील तो भोगील. आपणांला काय त्याच्याशीं करावयाचें आहे?

शा०—काय करावचें आहे? अगदींच बुवा अजाग-

ळासारख्या गोष्टी सांगतां तुम्ही. अहो हैबतराव, जे आहेते आपण अन्न कोणाचें खात आहोंत?

हैबत०—महाराजसाहेबांचें.

शा०—हें खरेंना? मग आपणांला नाही का कांहीं करावयाचें? जेआहेते सरकारचें व राणीसाहेबांचें लक्ष्य मुलीचें लग्न केव्हां होईल, इकडे एकसारखें लग्नलेलें आहे. आणि पोरीचें मन गेलें आहे त्या मांगाच्या पोरावर. जेआहेते मुखानें उच्चार करण्याचें सुद्धां महापातक. तिला लागली आहे त्या सटवाजीची गोडी आणि ह्मणते मला लग्नच करावयाचें नाही. यामुळं महाराजसाहेबांना व राणीसाहेबांना कांहींच सुचेनासें झालें आहे व दोघें मोठ्या काळजीमध्ये आहेत. तेव्हां त्यांची काळजी नको का जेआहेते दूर करावयास?

हैबत०—मग आपण कशी त्यांची काळजी दूर करणार?

शा०—[गर्विष्ठ मुद्रें] जेआहेते कांहींच कसें तुमच्या ध्यानांत येत नाही? सांगतो तर एका. हें पहा, श्रीमती सरकारचे भाचे यांना देण्याचें ठरलें आहे. पण पोर लग्नच करावयाचें नाही ह्मणते. आणि ती नको ह्मणत असतां बळच लग्न करण्याचें महाराजसाहेबांच्यानें तर होत नाही. तिचें ठीकच आहे. लग्न न झालें तरी बांगामध्यें सटवाजी पाहिजे तेव्हां हजर आहेच, पण महाराजसाहेबांना मोठी काळजी आहे राज्याची. जेआहेते बाळासाहेबाला मुलगी देऊन गादी घरांतल्याघरांत

ठेवावी, असा त्यांचा इरादा आहे. ह्यणून हैबतराव, या सट्वाजीलाच दुनयेंतून नाहीसा केला ह्यणजे जेआहेत्ते सुंठीवांचून खोकलां गेला. मग आपोआप ती बाळासाहेबाला कबूल करील, लग्नही होईल, महाराज साहेब व राणीसाहेब यांची काळजी दूर होऊन जिकडे तिकडे आनंदीआनंद होऊन जाईल, व सर्व श्रय आपणांकडे येईल. आणखी हैबतराव, महाराज साहेबांचा दुर्लौकिकही होणार नाही. त्याचा काय नेम आहे जेआहेत्ते? पापाची गोष्ट फुटल्याशिवाय थोडीच राहते. आज नाही वर्ष सहा महिन्यांनी तें बाहेर येणारच. आणि असे झाले तर मग महाराजसाहेबांना तें किती बरें वाईट वाटेल? त्यांच्या कीर्तीला तें किती लांछनांचें होईल? आणि हैबतराव, (जरा तोंड बांक्रडे करून) तुझ्या शत्रियांना नाही का ही गोष्ट शरमेची? बरें, बाळासाहेबांचेही मोठेच काम केल्यासारखें होईल. तोच पुढे महाराजसाहेब होणार. मग जेआहेत्ते सर्व राज्य आहे आपल्याहातांत. इकडे नीट लक्ष्य द्या. खात्रीने तुझालाच पहिल्याने चांगली बढती देववीन. तरी हा कांटा पार नाहीसा केला पाहिजे.

हैबत०—शास्त्राबुवा, आपण फारच धोरणी आहांत बुवा, आपल्या दूरवर नजरेची जितकी वाहवा करावी तितकी थोडीच आहे. पण या चांडाळाला नाहीसा कसा करावा? मारेकऱ्यांकडून मारवावे ह्यटले तर ते पडले त्याच्याच जातीचे.

शा०—(हांसतो) हं, हं, हैबतराव, असल्या बिकट कामांत अकलं चालविणें फार कठीण आहे बरें. अहो, काम असें करावें कीं, तें करून सवरून आपण जेआहेते नामानिराळेच. हें पहा, शत्रूला जर मारावयाचें आहे तर त्याच्याच धंद्यांत त्याला कायद्यानें धरून मारावा, आणि याचेंच नांव शहाणपण. जेआहेते त्यास लोभ दाखवून किंवा त्यास कांहींतरी समजावून त्याजकडून गैरकायदा काम करवावें. आणि हैबतराव, तुझाला तर हें फारच सोपें आहे. एखाद्या कैदीला पळविला, किंवा पळविण्याचा प्रयत्न केला, ह्मणून चांगले कचाट उभारावें, सत्रा आणे साक्षपुरावा तयार करावा, आणि राजद्रोहाचा आरोप आणावा, ह्मणजे झालें. आहे काय त्यांत? जेआहेते गुलाम फांशीच जाईल. आतां समजलां!

हैबत०—आतां मी समजलों. आतां पहा मी कसें काम करितों तें. आपण अगदीं स्वस्थ आसा.

शा०—हैबतराव, जेआहेते इतकें काम तर करा, मग पहा. मी मद्यां सांगितलेल्या गोष्टी तर तूर्त लांबच आहेत, पण सध्यां बाळासाहेबांकडूनच कांहीं चांगले इनाम देववीन.

हैबत०—शास्त्रीबुवा, इनामाचें राहिलें, पण सरकारचें काम होईल. राजाराणी आनंदी तर आपण प्रजा आनंदी. मी घेऊं आतां आज्ञा!

शा०—हां, आतां कसें बोललां? जेआहेते मधून मधून भेटत जा. मलाही बाळासाहेबांकडे जावयाचें आहे.

तुम्ही येतां का हैबतराव? तुमचा व त्यांचा परिचय तरी होईल.

हैबत०—आपले मोठे उपकार होतील शास्त्रीबुवां.

शा०—बरे, चला तर. (उठतात व जातात.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळः—न्यायकचेरी.

(कारकून, शिपाई, प्रेक्षक, इजरं भाहत.)

शिरस्तेदार—मौरोपंत, सर्व तयारी आहे? कैदीस आणून उभा करा. न्यायाधीशसाहेब येण्याची वेळ झाली.

मौरोपंत—भाऊसाहेब, सर्व तयारी आहे. (नाईकास)
अहो नाईक, कैदीस आणा.

नाईक—जी. (जातो. सटवाजीस घेऊन येतो व त्यास आरोपीच्या जागेवर उभा करितो. दोहीकडे दोन शिपाई उभे राहतात.)

शिवंदी—शिरस्तेदार साहेब, खार्बंदस्वारी आली.

शिरस्ते०—स्वारी आली? (बघतो सर्व उभे राहतात.
भालदार छडी उभी धरून पुढे येतो. मागे न्यायाधीश येतो.)

भालदार—आस्ते कदम चलना खार्बंद न्यायाधीश साव. (खुर्ची नीट करितो. न्यायाधीश बसतो. सर्व आपापल्या जागेवर बसतात. सटवाजी मुजरा करितो व हात जोडून उभा राहतो.)

न्याया०—शिरस्तेदार, आज, कोणता मुकदमा आहे?

शिरस्ते०—खावंद, सरकारी मांग सटवाजी त्रिन चांगजी यानें आपल्या कर्तव्यामध्ये कपट करून खोटे फांस केले व देहांत शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराचा प्राण वांचविला. येणेंकरून त्यानें सरकारशीं राजद्रोह केल्याबद्दलचा मुकदमा आहे. हाच तो मांग.

न्यायाधी—(आश्चर्यानें) काय ? हा मनुष्य मांग आहे ? (तोंडाशीं लेखणी धरून खुर्चीवर डोकें ठेंकतो व सटवाजीकडे टक लावून पहातो. कांहीं वेळानें) आरोपीवरील फिर्याद त्यास समजावून सांगा.

शिरस्ते—(सटवाजीस) तुझें नांव काय ?

सट०—खावंद, माझें नांव सटवाजी.

शिरस्ते०—तुझ्या बापाचें नांव ?

सट०—चांगजी.

शिरस्ते—उमर ?

सट०—एकोणीस.

शिरस्ते०—जात कोण ?

सट०—मांग.

शिरस्ते०—धंदा काय ?

सटवा०—राजधानी तुरुंगावरील सरकारी मांग.

शिरस्ते०—सटवाजी, तुजवर फिर्याद आहे ती ऐक. गेल्या महिन्यांत प्रांतन्यायाधीश साहेब यांचेसमोर खटला चालून मैना जोगण नांवाच्या स्त्रीस फांशीची देहांत शिक्षा झाली होती, व ती शिक्षा अमलांत येण्या-

करितां गुन्हेगार मैनाजोगण इजला राजधानीतुरुंगांत आणिले होते. फांशीची देहांत शिक्षा देण्याचे कार्यां दैवयोगाने तिनदां फांस चढवून ते तुटून गेल्यास व गुन्हेगार जिवंत राहिल्यास तो गुन्हा माफ होऊन गुन्हेगार याजला सोडून देण्यांत येते. त्याप्रमाणे गुन्हेगार मैनाजोगण इचे गळ्यास तिनदां फांस चढविले, परंतु ते तिन्ही फांस तुटून ती जिवंत राहिली. यामुळे तिची शिक्षा महकून होऊन तिजला मुक्त करण्यांत आले. त्या कार्यां ते तीन फांस मैनाजोगण इजला वांचविण्याच्या हेतूने तू जाणूनबुजून कायद्याप्रमाणे न करितां कपट करून थोड्याशा वजनाने सहज तुटण्यासारखे केले होतेस. व हे कृत्य तू सरकारी नोकर असून लांच घेऊन कपटाने केलेस, अशा प्रकारचा एक निनावी अर्ज शहरसुभे यांजकडे आला. त्यावरून पुढे चौकशी झाली. त्यांत अर्जांत लिहिलेला प्रकार झाला असावा अशा प्रकारचा अभिप्राय राजधानीतुरुंगावरील अधिकारी यांचाही आलेला आहे. तेव्हां हे कृत्य तू राजद्रोहाचे केलेस, ह्मणून तुला शहरसुभे यांजकडून इकडे इनसाफ होण्याकरितां पाठविण्यांत आले आहे. तरी अशा प्रकारचे कृत्य तू केलेस काय ?

सट०—खावंद, मी लांच घेतला नाही, पण निरपराधी बाईस सोडविले ही गोष्ट खरी.

न्याया०—खोटे फांस करून ?

सट०—होय खावंद.

न्याया०—जाणून वृजून किंवा चुकून?

सट०—समजून उमजून.

न्याया०—स्वतांच्या बुद्धीने किंवा दुसऱ्याचे सांगण्यावरून?

सट०—वाईत सोडवावे ही बुद्धि माझी. खोटे फांस करणाची युक्ति दुसऱ्याची.

न्याया०—त्या दुसऱ्या इसमार्चे नांव काय?

सट०—खावंद, त्याचे नांव मला सांगतां येत नाही. नांव सांगणार नाही ह्मणून मी वचन दिले आहे.

न्याया०—तू वचन दिले असले तरी राजद्रोहाच्या गुन्ह्यामध्ये सामील असणारांचीं नांवे सांगणे कायद्यानें तुला भाग आहे.

सट०—त्याबद्दल सर्व शिक्षा भोगण्यास मी तयार आहे. मी नांव सांगणार नाही.

न्याया०—अशी गोष्ट केल्यानें राजद्रोह होईल हें तुला माहित होतें काय?

सट०—खावंद, मी राजाशीं द्रोह मुळींच केला नाही. उलटें राजाचें हित केले. गरीब व निरपराधी स्त्रीला अन्यायानें देहांत शिक्षा होत होती, व ते पाप राजावर येत होतें. त्याचें मी निवारण केले.

न्याया०—गुन्हेगाराला न्यायानें शिक्षा झाली अगर अन्यायानें शिक्षा झाली, हें पाहण्याचें काम तुझें नाही. तुझें कर्तव्य फक्त सरकारी हुकूम होईल तो अमलांत आणण्याचें आहे. दुसरें, मैना जोगण ही निरपराधी असून

तिजला अत्यायाने शिक्षा झाली होती असे तुला हणतां
बेत नाही. तूं सरकारी कायद्याच्या व बहिवाटीच्या
विरुद्ध वर्तन केलेस किंवा नाही?

सट०—होय खावंद, जें काम माझे होतें तें मी केले
नाहीं, ही गोष्ट खरी.

न्याया०—तुला तुझ्या बचावासंबंधी कांहीं सांगाव-
याचें आहे ?

सट०—खावंद, माझ्या बचावाविषयी मी काय सांग-
णार, व सांगितलें तरी तें मनांत कोण आणणार ? खा-
वंद, मी केवळ दयार्द्र बुद्धीने व केवळ निरिच्छ बुद्धीने
त्या निरपराधीबाईस सोडविलें आहे. दुष्ट किर्यादीने
कोतवाल, शिपायी वगैरे अमलदारांस अनुकूल करून
बेऊन व बनावट पुरावा करून तिला न्यायासनापुढें आ-
णिलें. प्रांतन्यायाधीशसाहेबांनी पुरावा होता हणून
देहांत फांशीची शिक्षा दिली. खावंद, कोणत्याही
प्राण्याचें खरें खरें अंतःकरण त्याच्या एकांतामध्ये नि-
बालेच्या उद्दारांवरून कळने. त्याप्रमाणें एके दिवशी मी
कैदी लोकांच्या कोठड्यांवरून जात असतांना या बाईच्या
कोठडीजवळून गेलों, तेव्हां तिचे जे उद्दार मी तिच्या
नकळत ऐकिले, त्यांनीं माझे अंतःकरण फारच कळव-
कून गेलें. ती बाई कोणी मोठ्या घराण्यांतली असून
फारच भली असावी, व दुर्दैवानें आपल्या मुलाच्या
शोधाकरितां देशोदेश हिंडत असावी. तिजवरील कि-
र्यादी स्त्री महाजारिणी असून तिने आपल्या नवऱ्यास

मारण्याचा प्रयत्न करून ते सर्व कचाट मैनावर आणिले. याबद्दलची चौकशी मी फार बारकाईने केली आहे. खावंद, मला माहीत होते की या बाईस सोडविण्यांत मला देहांत शिक्षा भोगावी लागेल, व ती भोगण्यास मी आनंदाने तयार आहे. परमेश्वराच्या येथे सत्याच्या कार्मी माझा प्राण खर्ची पडत आहे, याची मला मोठी धन्यता वाटते. मी प्रत्येक गोष्ट नाकबूल गेली असतो; तर मजवर कांहीं पुरावा न होता त्या बाईचा प्राण वांचून मीही सुटलो असतो. परंतु अशी निघ गोष्ट मला कर्तव्य नाही. तरी खावंद, माझी थोडी प्रार्थना आहे ती ऐकावी. मी देहांत शिक्षा भोगण्यास तयार आहे, परंतु खूनवगैरे दुष्ट कृत्ये करणाऱ्यांना ज्या रीतीची देहांत शिक्षा देण्यांत येते, त्या प्रकारची अपकीर्तीची फांशीची शिक्षा मला मिळू नये. तरी मी आपल्या राजीखुपीने सरकारमहाराजसाहेब यांच्या चरणांसमोर विष प्रार्थने करून प्राण सोडीन. व तोपर्यंत मला अटकेंत न ठेवितां खुला ठेवावा. मी नेमिल्या बेलेंस इमानाने हजर होईन. खावंद, बंदी; कैद, व फांस या गोष्टी दुष्ट कृत्ये करणाऱ्यांना आहेत. मी त्या प्रकारचा मनुष्य नाही.

न्याया० — (गालावर हात टेंकून सट्वाजीपटे एकाम नजरेने पहातो व आपल्याशी) हा जातीचा मांग, आणि यारें अशा रीतीचे शुद्ध व अस्वलित भाषण आणि असे अलौकिक वर्तन !!! हा काय चमत्कार आहे? (उचल) ब्रह्मा आणखी कांहीं सांगावयाचे आहे?

सट०—खावंद, कांहीं नाही. (न्यायाधीश ठराव लिहितो व शिरस्तेदार जवळ देतो)

शिरस्ते०—सटवाजी, तुझा इनसाफ होऊन ठराव करण्यांत आला आहे तो ऐक. (वाचतो.) “ आरोपी
 “ सटवाजी विन चांगाजी याजवर आणिलेल्या आरोपां-
 “ पैकीं लांच घेण्याशिवाय सर्व गोष्टी आरोपीने स्वतांच
 “ होऊन कबूल केल्या आहेत. यामुळे पुरावा घेण्याचे
 “ कारण न लागून आरोपी सटवाजी याजवर राजद्रो-
 “ हाचा गुन्हा शाबूत झाला आहे. व सदरहु गुन्ह्यास
 “ कायद्याने ठरविलेली देहांत शिक्षा आरोपी याजला
 “ देण्यांत येत आहे. परंतु ही देहांत शिक्षा आरोपीने
 “ समक्ष अर्ज केल्याप्रमाणे श्रीमंत सरकार महाराज-
 “ साहेब यांचे समोर त्याने विष प्राशन करून अमलांत
 “ यावी, असाही ठराव करण्यांत येत आहे. शिवाय,
 “ हल्लीचे चालले कामांत आरोपी सटवाजी याचे सरळ
 “ वर्तन, त्याचा स्तुत्यहेतु, व प्राणाची ही परवा न
 “ करितां सत्याच्या ठिकाणी पूर्णनिष्ठा, व दया, हीं
 “ सर्व पूर्णपणे दिसून येत आहेत. व या गोष्टींचा
 “ विचार केला असतां आरोपी सटवाजी यावर विशेष
 “ रहीम नजर होऊन ठरविलेली शिक्षा माफ होण्यास
 “ तो पूर्णपणे पात्र आहे. परंतु तो विशेष अधिकार
 “ तत्काशिपती श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब यांचाच
 “ फक्त असल्यामुळे सटवाजीने केलेला गुन्हा माफ
 “ होण्याबद्दल हुजूर शिफारस करण्यांत आली आहे.

“ आरोपीने एक लक्ष रुपयांचा जामीन दिल्यास त्याज-
“ ला खुले ठेवण्यांत येईल. ”

सट०—खावंद, मला एक लक्ष रुपयांचा जामीन
कोण राहणार ?

न्याया०—देहांत शिक्षा झालेल्या इममास काय-
द्याने निदान एक लक्ष रुपये रकमेपेक्षां कमी रकमेच्या
जामिनावर सोडतां येत नाही. आतां, तुझे अलौकिक
सुवर्त्तन पाहून माझा तुजवर पूर्ण भरोसा आहे. तरी
वसंतमाधव प्रधानसाहेब यांजकडे जाऊन त्यांना माझे
नांव सांग. ते तुला जामीन राहतील. तसें न एकल्यास
मी समक्ष सांगेन. निरुपाय आहे, कीं न्यायाविशास
स्वतः जामीन राहतां येत नाही.

सट्या०—खावंदांचे मजवर मोठे उपकार होतील.

न्याया०—शिरस्तेदार, सटवाजीवगेबर कोणी देऊन
त्यास प्रधानसाहेबांकडे पाठवा. त्यानीं जामीन राह-
ण्याचें कबूल केल्यास अटकेंत ठेवूं नका. (सटवाजीव)
सटवाजी, प्रधानसाहेब दयाळू हांऊन जामीन राहिल्यास
त्यांना रोज हजिरी मात्र देन जा.

सट०—खावंद, सकाळीं व संध्याकाळीं अशी दोनदां
हजिरी देत जाईन. (मुजरा करितो.)

न्याया०—(भालदारास) अर्जदार पुकार.

भालदार०—कोणी अर्जदार आहे ? (आणखी दोनदां
घणतो. न्यायाधीश उठतो.) आम्ने कदम चलना खावंद
न्यायाधीश साच. (असें घणत पुढें चालतो. न्यायाधीश जातो.
कचेरी बरसास्त होते.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—न्यायाधीशं साहेबांचा वाडा.

(कमलिनी बसलेली आहे.)

कमलिनी—(आपल्याशीच) एकंदरीत परमेश्वराने ज्वाला शहाणपण, सद्गुण, व समाधानवृत्ति, ही दिली आहेत, तोच खरा सुखी, व त्याचंच खरं खरं धैर्य. कोणतंही संकट आलं, तरी तो आनंदीच असणार. आजचाच आरोपी पहा. दुनयेमध्ये प्राणापेक्षां प्रिय वस्तु कोणतीच नाही, पण या पुरुषाला त्याची कांहीच किंमत नाही. केवळ परदुःखांत कळवळून कोणत्याही स्वार्थाकडे दृष्टि न ठेवितां व एक अक्षर खोट न बोलतां आपला प्राण खर्च करण्यास जो आनंदाने तयार झाला, अशा पुरुषाला क्षणावं तरी काय ? का याला मांग क्षणावं, किंवा गुन्हेगार क्षणावं, किंवा शूर वीर क्षणावं, किंवा महासाधु क्षणावं, किंवा योगीराज क्षणावं ? स्वरोखरी कांहीच अक्कल चालत नाही. मनुष्याचा त्याच्या उंच वर्णाचा अभिमान अगदी व्यर्थ आहे. परमेश्वर कोणत्या वर्णांत, कोणत्या स्थितींत, कोणा विमुक्तीच्या ठिकाणी, काय काय अलौकिक गुण ठेवील, याविषयी मानवी प्राण्याचा कांहीच तर्क चालावयाचा नाही. प्रत्यक्ष मातोश्रीकरितां प्राण खर्चणारे विरळा. त्यांत अगदीच परकीय, नात नाही, संबंध नाही, ओळख सुद्धा नाही, अशा एका अनाथ स्त्रीची किंवा येऊन तिचा प्राण सोडविण्याकरितां प्रत्यक्ष आपल्या प्राणावर

अपाने संकट ओढून घेतलं, असा मनुष्य परमेश्वराच्या
 बंधे किती धन्यतेचा गणला जाईल ? पण हे न्यायाचं
 काम घेतल्यापासून गुन्हेगार ठरवून पहिळी प्राणांत शिक्षा
 अशा देवपुरुषाला देण्याची पाळी मजवर यावी-
 ना ? परमेश्वराची इच्छा. असा सुंदर, तेजःपुंज व
 विलक्षण वैराग्यशाली पुरुष मांगजातीमध्ये कसा निर्माण
 झाला, हीच मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. मला
 वाटतं, त्याला दुसरं कोणी तसावं, क्षणूनच त्याला आ-
 पल्या जिवाची अपेक्षा नाही; किंवा याची आई व बा-
 यको असल्यात, याचं तें सर्व कुटुंब याच्याच प्रमाणे
 ऐहिक सुख तुच्छ मानून जनांस परोपकाराने शिकवि-
 ष्याकरितां कोणी संतमंडळी अत्रतरली असावी. आ-
 हाहा !!! काय हे अर्ज कुटुंब ! असल्या कुटुंबाचा
 समागम तरी किती आनंदाचा होईल ? पण करावं
 काय, ही लोकलज्जा आड येत आहे; नाहीतर मी हे
 सर्व ढोंग व त्याचे व्याप सोडून यांच्या सहवासांत सद्गु-
 णांच्या पूर्ण आनंदांत काळ घालविला असता. [हुज-
 न्या येतो.]

हुजऱ्या—सरकार, प्रवानसहिबांची स्वारी आली.

कमलिनी—(नीट हुशार होऊन दरवाज्यापर्यंत जाते.)

यावे प्रवानसाहेब, (वसंतमाधव येतो. वसतो. कमलि-
 नी वसते.)

वसंत०—कां न्यायाधीशासहिब, काय चाललें होतें ?

कम०—कांहीं नाही. आज मजसमोर एक आ-

रोपी आला होता त्याच्या संबंधाने विचार करित होतो. मी आपले नांव सांगून त्याला आपणांकडे पाठविले होते. तो आला होता ?

वसंत०—होय, आला होता, व त्यास मी जामीनही राहिलो. मित्रा, तुझ्या नांवाची शिफारस ज्याणे आणिली, त्याला वसंतमाधव मान देणार नाही अशी गोष्ट कधी तरी होईल काय ?

कम०—बरे केलेत; नाहीतर मी त्याकरितां ह्मणून मुद्दाम येणार होतो. फारच भला मनुष्य. याचेच नांव परदुःख जाणणे. असल्या पुरुषाचे आईबाप खरो-खरी धन्य आहेत.

वसंत०—चंद्राकरा, असा मनुष्य खरोखरी माझ्याही पाहण्यांत आला नाही. आपल्यापेक्षां त्याची योग्यता अधिक असावी, असें त्याला पाहिल्याबरोबर माझ्या बुद्धीला वाटते. आज मला आनंद वाटण्याजोगें काम तूं केलेंस. त्यानें सोडविलेल्या बाईची हकीकत मला कळली आहे. प्रांतन्यायाधीशासाहेबांनीं केवळ कागदी पुरावा न घेतां चांगला सारासार विचार केला असता, तर त्या निरपराधी बाईवर फांशाचा प्रसंग येताना व आजचा मनुष्यही संकटांत पडताना. तुझा उपायच नव्हता; त्यांतूनही तूं केलेंस तें योग्य केलेंस. बहुधा सरकारस्वारी त्याला गुन्हा माफ करितील. सरकारच्या पोटी दया आहे, व तुजविषयीं त्यांचे फारच चांगले मत आहे.

कम०—तो सुटेल तर फारच चांगलें होईल. चांगल्या मनुष्याला देहांत शिक्षा दिली, पावडल माझे मन मला खात आहे.

वसंत०—त्याविषयी तू काळजी करू नकोस. फार करून तो सुटेलच. बरे, दुसरे कांहीं नवल विशेष तुझ्या कानावर आले आहे काय ?

कम०—कशाबद्दल ?

वसंत०—श्रीमतीच्या विवाहाबद्दल! बाळासाहेब सरकारचे भाचे यांच्याविषयी विचार चालिला आहे. पण तो श्रीमतीच्या मनास येत नाही.

कम०—मी असे ऐकिले आहे की, ती मुळीच लग्न करावयाचे नाही ह्मणते.

वसंत०—असेल, पण बाळासाहेब तिच्या मनास येत नसेल ही गोष्ट खरी. कारण तिचे शहाणपण, समजूत व लहान वयांतच भारदस्तपणा, यांचा विचार केल्या तर तो खुळा तिच्या अगदीच योग्यतेचा नाही.

कम०—खरेच, तिच्याभनुरूप जर त्याचा स्वभाव नसला तर तिने आईबापांकारितां का आपला सारा जन्म क्षणाक्षणीच्या मानखंडणा व नाना अपेक्षां यांमध्ये घालवावा ? आपण पुरुषांनी पाहिजे ते करावे व ते चालते. त्यांनी मात्र गरीब गार्डप्रमाणे जे जे हाल व जौजार होतील ते मुकाट्याने सोसावेत. हा कोठला न्याय ?

वसंत०—तुझे ह्मणणे खरे आहे. गुणांनी स्त्रीपेक्षां जर फेती अधिक आहे तरच त्या स्त्रीपुरुषांचे प्रेमसुख आणि त्यांचे संसारसुख.

कम०—आणि स्त्रीलाही त्यामुळे विशेष शोभा येते. वतीच्या गुणांनी व तेजाने स्त्री कशी नम्र व त्याच्या ठिकाणी प्रेमयुक्त पूज्यभाव धरणारी होते; आणि असे झाले तरच जन्माच्या संबधाने चीज.

वसंत०—महाराजसाहेबांच्याने तिच्या मर्जाविरुद्ध जावेवत नाही. परवा या संबधाने ते मजपाशी बोलत होते. तेव्हा तुजविषयी त्यांचा विचार दिसला. चंद्राकर, मला वाटते, श्रीमती तुला मोठ्या खुषीने पसंत करील.

कम०—(हंसत) वसंतमाधव, माझी पूर्ण खात्री आहे की ती माझ्यापेक्षा आपणांलाच फार फार खुष होईल.

वसंत०—मजबद्दलची गोष्टच नको. कारण; माझे माझे वडील असतांनाच माझ्याविषयी महाराजसाहेबांनी गौष्ट काढिली होती. पण आमच्या बाबांना कोणी-एकाने सांगून ठेविले होते की माझे लग्न पंचविसाव्या वर्षीपर्यंत करू नये. आमचे बाबा फार पोपभीरू होते. त्यांनी या धोक्यामध्ये न पडण्याबद्दल तेव्हाच अर्ज केला. त्यावेळी महाराजसाहेबांनीच तो नाद सोडून दिला. ही हकीगत मला कळल्यापासून एखाद्या अब्रजेला बुढविण्याचे माझ्या मनांत येत नाही. मुली पुष्कळ येतात. परमेश्वरकृपेने पंचविसावे वर्ष पाहिले, तर मग लग्नाचा विचार.

कम०—अशीच माझी हकीगत आहे. मलाही बाबिसावे वर्ष संपण्यापूर्वी लग्न करण्याचे मनांतही आणू

नये, असें एकानें सांगून ठेविजे आहे. त्यामुळे विरक्त होऊन देशाटन करण्याकरितां झणून मी निघालों होतो.

वसंत०—मग महाराजसाहेबांना मोठी काळजी आहेत तर तू. पण तुझी माझी मात्र ठीक जोडी आहे, आणि आपली मुदतही जवळ आहे. चंद्राकरा, तसा दिवस आलाच तर आपणा उभयतांना ज्या स्त्रिया करावयाच्या त्या आपल्या दावांच्या विचारानें पसंत करूं, आणि आपलीं लग्नेंही एकाच दिवशीं बरोबर करूं. मग आपण खरेखरे मित्र, आणि राहूंही एकाच ठिकाणीं. आहाहा!!! आपण दोघे आपापच्या पत्नींसहित एकाच ठिकाणीं राहिल्यावर किती आनंदाचे दिवस जातील! जसें आपलें प्रेम तसेंच आपल्या स्त्रियांचेही एकमेकींवर प्रेम, मग आनंदाला काय कमी?

कम०—(हास्यवदन करून) वसंतमाधव, या गोष्टी फार कठीण आहेत. आपल्या मनांत लग्न करावयाचें आलें आणि तें केलेंत, मग तुमच्या नव्या नव्या राणी साहेब मजसारख्या मित्रांना आपणांजवळ थाराही करूं देणार नाहीत, आणि आपणांलाही माझी आठवण व्हावयाची नाही. बोलण्याचालण्यांत व्यर्थ वेळ घालविणारे आमच्या सारखे स्नेही त्यांना वैच्याप्रमाणें भासतील.

वसंत०—चंद्राकर, ही तू आपली गोष्ट सांगतोस वाटतें? मी तर कधीं असें करणार नाहीं. हें घे वधन.

कमळिनी हांसत हात पुढें करिते. वसंतमाधव हातावर हात

मारितो.) तू व मी नेहेमीं एके ठिकाणीं राहूं, असें जिला वसंत असेल तिच्याशींच मी लग्न करीन. तू दे आतां वचन. (कमलिनी वचन देते.)

कम०—मी तर वचन मोडणार नाहीच, किंवा लग्न-
च करणार नाही. पण आपला मात्र भरंवसा नाही. ए-
खाद्या मृगाक्षीच्या नेत्रकटाक्षांत सांपडलांत, कीं मग
या चंद्राकरासारख्या मित्राचें नुस्तें स्मरणसुद्धां रहा-
वयाचें नाही.

वसंत०—इतका का तू मला चंचळ बुद्धीचा समज-
तोस चंद्राकर?

कम०—चंचळ बुद्धीचे असें नाही. हा प्रकारच तसा
आहे. या कामांत पुरुषमात्र गडबडण्याचा संभव आहे,
असो, या पुढच्या गोष्टी आहेत. (हांसत) तूर्त विडे तर
खा. [विडे देते व आपणही खाते.] आज आपण
बराच वेळ बोलत बसलां. आज कोणीकडे फिराव-
यास जायचें.

वसंत०—जिकडे तुझी मर्जी लागेल तिकडे.

कम०—चला तर. (उठतात. जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळः—राजवाडा.

(राजा वसला आहे. जवळ हुजऱ्या आहे.)

राजा—अरे, शास्त्रीवुवा आले आहेत काय?

हुजऱ्या [हात जोडून] जी आले आहेत.

राजा—बोलाव त्यांना. [हुजच्या जातो. शास्त्री येतो मुजरा करितो. राजा उठून वसतो.) यावे शास्त्रीबुवा, वसा (शास्त्री वसतो.) शास्त्रीबुवा, या पोराने मला मोठी काळजी लाविली आहे. बाळासाहेब तिच्या मनास येत नसेल ह्मणून चंद्राकरन्यायाधीश यांच्याविषयी दिवाणसाहेबांकडून गोष्ट काढविली. परंतु तेथेही जमत नाही. आतां करावे तरी काय?

शास्त्री—(हात जोडून) सरकार, न्यायाधीश व दुसरे तिसरे पाहण्याची जरूरच जेआहेते काय आहे? आपण कां काळजी करितां? काळजा करण्याचे कांहींच कारण नाही.

राजा—कां? तुम्ही माझ्या ताईची समजूत केली वाटते?

शा०—अजून पक्के नाही, पण होईल जेआहेते. धीर धरिला पाहिजे. सरकार, दुसरी तिसरी योजना करण्याचे बिलकूल कारण नाही. चंद्राकर न्यायाधीश कितीही चांगले व विद्वान असले, तरी ते जेआहेते परस्थ. त्यांचे कूल, गोत, खानदानीवगैरे आपणांला खरींखरीं माहित नाहीत. ते सांगतील त्यावर विश्वास ठेवावयाचा. असल्यांना अधिकाराची कोणतीही कामे देण्याचा अधिकार सरकारचा आहे, पण शरीरसंबंधाच्या कामांत आपण न्ही जेआहेते अशांशीं गांठ घालूं देणार. मग खरे सांगितले याबद्दल सरकाराला राग आला तरी पत्करले. सरकार, बाळासाहेबच जेआहेते योग्य स्थळ. मी पुष्क-

ळ विचार केला. सर्व गोष्टींनीं असें चांगलें स्थळ दुसरें मिळणेंच नाही.

राजा—शास्त्रीबुवा, दुसऱ्या सर्व गोष्टी चांगल्या असल्या तरी वाळासाहेब तिच्या मनास येत नसेल हें खरें, आणि ह्मणूनच तिला निक्षून सांगून तिचें मन दुःखवितां येत नाहीं. शास्त्रीबुवा, माझ्या ताईचें रूप व तिचे गुण किती किती ह्मणून तुम्हाला सांगूं? परमेश्वरानें माझ्या नशिवां तें सुख दिलें नाहीं. बडेमहाराज-साहेबांना ताईजोगा पुत्र असता, तर ते किती आनंदानें माझ्या ताईला आपली स्तुषा करिते? मी मांडलिक होऊन त्यांचा व्याही झालों असतो. माझी लाडकी मजवर सार्वभौम चक्रवर्तिनी झाली असती. आणि तें डोळ्यांनीं पाहून मला किती आनंद झाला असता! परंतु तें नाहीं या नशिवां. परमेश्वराची मर्जी!!! राज्याकरितां ह्मणून वाळासाहेबाला द्यावयाची ह्मणतो.

शा०—सरकार, ताईसाहेबांचें मन मोडून कोणतीच गोष्ट जेआहेते कर्तव्य नाहीं. पण कांहीं अवकाश आहे. कांहीं अडथळा आहे तो ईशकृपेनें नाहीसा झाला, ह्मणजे त्याच होऊन वाळासाहेबांना पसंत करितील; आणि एवढ्यासाठीच जेआहेते त्यांना मी एव्हां कांहीं सांगू शकत नाहीं.

राजा—काय शास्त्रीबुवा, कांहीं अडथळा आहे? असा कोणता अडथळा आहे तो सांगा पाहू.

शा०—सरकार, (हात जोडून) आपणांपर्यंत सांगण्या-

सारखें नाही. जेआहेते आपलें कार्य झालें ह्यणजे झालें. बाकी गोष्टींशीं आपणांस काय कर्तव्य आहे? परमेश्वर-कृपेनें अनायासेच तो अडथळा दूर होत आहे, मग कां तिकडे लक्ष्य द्यावें?

राजा०—तें खरें शास्त्रीबुवा, पण माझ्या मुलीच्या लग्नांत कसला अडथळा आहे, व तो करणारा कोण, हें तर समजलें पाहिजे? आश्चर्य आहे. सांगा काय आहे तें.

शा०—(हात जोडून) सरकार, इतकें मात्र होऊं नये. जेआहेते आपण तें ऐकूं नये हेंच बरें आहे. त्यापासून आपल्या मनाला असमाधान होणार आहे. शिवाय, ऐकवि गोष्टीवर भरंवसा ठेवणें चांगलें नाही. आपलें कार्य झालें ह्यणजे झालें जेआहेते.

राजा.—इतकें काय गूढ आहे तें समजलेंच पाहिजे. माझ्या गळ्याची शपत आहे शास्त्रीबुवा तुम्हाला, सांगा.

शा०—शिव शिव!!! हें काय सरकार? जेआहेते माझीच चूक झाली. (तोंडांत मारून घेतो.) मीच चुकून बोललों नसतो तर ही वेळ कां येती? जेआहेते ह्यण-तातना, कीं भिक्षुकें विचारीं भोळीं बापुडीं, त्यांना धारण नसतें, तें अगदीं खोटें नाही. आजच जेआहेते खंराखरा अनुभव आला. मूर्ख वेटे आली.

राजा—शास्त्रीबुवा, कांहीं संकोच धरूं नका. जें असेल तें सांगा. तुमच्याकडे काय आहे त्याचें? हें पहा,

एखादा माझ्या वार्ड्यावर असला आणि तें तुझाला कळलें, तर तुम्ही तें मला सांगूं नये काय?

शा०—सरकार, सांगतो तर. दुसऱ्यास समजण्यापेक्षां आपणांस समजणें वार्डिट नाहीं. पण जेअहेत्ते ऐकीं व बातमी आहे. भरंवसा ठेवितां येत नाहीं. त्यांतून माझा तर काडीचाही भरंवसा नव्हता. आपणाला नाहीं बुवा वाटत अशी गोष्ट असेलशी; पण थोडा प्रत्यंथ आला ह्मणून जेअहेत्ते भरंवसा ठेवावा लागतो. सरकार, आपण कोणापाशीं बोलणार नाहींत, किंवा दिसण्यांतही आणणार नाहींत, असें वचन मिळालें तर सांगतो. अजूनपर्यंत मलाच काय तें माहित आहे. पण बुवा खरें असेल तर अधमाच्या धाडसाचें जेअहेत्ते मोठें आश्चर्यच आहे. (धकार युक्त) आहाहा!!! मीच वेडा. यांत आश्चर्य मुळींच नाहीं. जातीप्रमाणेंच बुद्धि आणि कर्म. त्यांना काय प्रत्यक्ष अन्नदाता आणि भूपति! सरकार, (हात जोडून) सांगूंच तर? पहा बरें, माझा गरीब बाह्यणाचा मात्र जेअहेत्ते विनाकारण नाश होईल.

राजा०—सांगा. अगदीं मिळं नका. माझ्यासमोर तुमचा नाश करणारा कोण आहे ?

शा०—जेअहेत्ते आग्रहच आहे, आणि त्यांतून गळ्याची शपथ घासली आहे, तेव्हां सांगणें भागच आहे. (राजाच्या कानाशीं लागून सांगतो.) पण (हात जोडून) कोणालाही याची ओळख द्यावयाची नाहीं बरें.

राजा०—त्याविषयीं काळजी करूं नका. (स्तब्ध राहतो)

शास्त्रीबुवा, एकून कार्ती. अर्श लाजलावी निवालीना ?
 अवदसे, मज राजाच्या पोटी येऊन मंगार्शी रत झालीस!
 आग लागो तुझ्या तोंडाला. शास्त्रीबुवा, मला आतां
 तिचा अगदीं तिटकारा आला आहे.

शा०—(जरा जोरानें व रागानें) हेंच जेआहेत्ते. आणि
 याचमुळें मी सांगत नव्हतां. झालें तें झालें. आतां त्याचें
 कशास पाहिजे. अशानें जेआहेत्ते आपल्याच मुखानें
 आपला दुर्लौकिक मात्र होणार आहे. दुष्टांचें पाप
 भरलें, परमेश्वरानें पारिपत्य केलें. झालें जेआहेत्ते. आतां
 त्याविषयीं उद्धार काढण्याचें कारणच काय ?

राजा०—पारिपत्य तें काय झालें ?

शा०—त्यानें जेआहेत्ते कपटानें खोटे फांस करून
 फांशीची देहांत शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराचा धाज वांच-
 विला. काय जबर छाती ही ! याबद्दल तुरुंगावरील
 अधिकारीसाहेब यांजकडून मागाहून जेआहेत्ते चौकशी
 झाली. त्यावरून तो प्रकार खरा ठरला. त्यामुळें
 त्याजवर राजद्रोहाचा आरोप येऊन खटला झाला, व
 इनसाफ होऊन कायद्याप्रमाणें त्यास देहांत शिक्षाही
 झाली आहे. कायद्यापुढें उपायच नव्हता; नाहींतर
 ते नवे आलेले अतिशहाणे न्यायाधीश यांना हा दुष्ट
 हरामखोर मांग मोठा भला व सज्जन मनुष्य वाटला,
 ह्मणून त्यांनीं त्यास सोडून दिलें असतें. तरी त्यांनीं
 दिलेली शिक्षा माफ व्हावी ह्मणून जेआहेत्ते आपणांकडे
 शिफारस केली आहे. आणि न्यायाधीशाच्या नादीं

लगलेले ते दीड शहाणे वसंतमाधव दिवाणसाहेब या थोरास एक लक्षाचे जामीन राहिले आहेत, व त्यास अगदीं मोकळे ठेविले आहे. जे आहेत आपणांसमोर कागद घेतिले तेव्हां सर्व कळेलच. (हात जोडून) पण सरकार, ही कोठली न्यायाची रीत? आपण नाहींत बुवा कधीं ऐकिल्या अशा गोष्टी.

राजा०—काय? वसंतमाधव एक लक्षाचा जामीन राहिला आहे? आश्चर्य आहे. बरे, पाहून घेईन, कैदी तर पळू द्या, कीं तीच शिक्षा जामिनाला. त्या चांडाळाला जामीन राहण्यावांचून याचें काय अडले होते? आतां करावें तसें भोगावें.

शा०—(हांसत) न्यायाचीच गोष्ट आहे जे आहेत. पण बरे झाले कीं, सुठीवांचून खोकला गेला, आणि आपलें कार्य होईल. बदनामी होण्याचेंही चुकलें. त्याबद्दल आतां जे आहेत गोष्टच काढणें नको. तो हुनयंतून गेला ह्मणजे बाळासाहेबांना तद्दिसाहेव आपणच होऊन पसंत करितील. आपण काळजी करूं नये.

राजा०—शास्त्रीबुवा, तुम्ही ह्मणतां तसें होईल खरें. तुमचा तर्क बरोबर आहे. थोडी काळजीही कमी झाली.

शा०—(हात जोडून) सरकार, आतां आज्ञा?

राजा०—चाललां? बरे. (शास्त्री उठून; मुजरा करितो. राजा उटल्यासारखें करितो. शास्त्री जातो. राजा आपल्याशीच) मुलीचा मी केवढा अभिमान वहात होतो? पण काटीनें मछा खाली पाहण्याची वेळ आणिली. शास्त्रीबुवा सा-

रखा तावेदार मनुष्य मला कांहींतरी बनवून सांगेल,
 असं कधींच व्हावयाचें नाही. दुसरें, बाळ्यासाहेब एक
 तिच्या मनास येत नसेल, पण ती नुळींच लग्न करायचें
 नाहीं ह्मणते, तेव्हां शास्त्रीबुवा ह्मणतात तो प्रकार अ-
 सला पाहिजे खरा. यांत संशय नाही. (स्तब्ध राहतो.)
 काय कार्तीचें धाडस! अवदस, तूं मेलीस तरी आतां
 मला त्याचें वाईट वाटणार नाही. शिव शिव!!!
 (मोठ्यानें) कोण आहे रे? (हुजऱ्या येतो.) स्वारीची तयारी
 आहे?

हुज०—(हात जोडून) जी सरकार. (राजा उठतो.
 जातो. हुजऱ्या जातो.)

(पडदा पडतो.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

स्थळः—बाळ्यासाहेबाचा वाडा.

(शास्त्रीबुवा व हैबतराव बाळ्यासाहेबांची वाट पहात वसले आहेत.

एक हुजऱ्या जवळ आहे.)

शास्त्री—कायरे ? बाळ्यासाहेब केव्हांसे येतील ?

हुजऱ्या—गुरुपहाराज, आतां येतील. जरा थोडा-
 वेळ बसा.

शा०—अरे, स्वारी यावयाला झाली किंवा नाही तें
 पाहून ये बरें. (हुजऱ्या जातो.) कां ? हैबतराव, बहु-

तेक काम जेआहेते अंगदीं सुयंत्र झालें. सटवाजीची शिक्षा महाराजसाहेबांनीं कायम केली. दिवसही नेमिल्लो गेलो. हें पहा, सरकारपारीं तुमच्या हुशारीबद्दल की फारच शिफारस जेआहेते केली वरें. आणि सरकारस्वारीही फार प्रसन्न झाली.

हैवत०—शास्त्रीबुवा, हे सर्व आपले उपकार आहेत. आपण हाताशीं धरिल्लें ह्मणून या सर्व गोष्टी, आणि चांगलाच उदयकाळ येण्याची आशा.

शा०—जेआहेते तुम्ही थोडा धीर धरा; ह्मणजे तुम्हीच ह्मणाल कीं, शास्त्रीबुवांनीं माझें फारफार कल्याण केलें. आजच पहा तुम्हांला दोन हजार रुपये बक्षीस देववित्तों. आणखी एक हजार जास्त देण्याबद्दल मी आपले कडून जेआहेते शिकस्त करीन, पण खात्री नाही हो देत. कारण, बाळासाहेब जरा कंजुष मनुष्य आहे.

हैवत०—शास्त्रीबुवा, बाळासाहेबांची मर्जी दुखवूं नकाहो. न मिळालें बक्षीस ह्मणून काय झालें? आपणांला पुढची उमेद आहे कीं नाही. ते खुपीनें देतील तें पुष्कळ आहे.

शा०—तें खरें, पण तुमच्या मेहनतीप्रमाणें तुम्हाला कांहींच का नको जेआहेते? निदान पांच हजार तरी मिळाले पाहिजेत. पण हा बाळासाहेब कोठला घावयाला? मी तिहींबद्दल होईल तितकें करीन, पण दोन हजार तर देववीनच. त्यानें नच दिल्यास मी जेआहेते आपल्या पदरचे घालून पुरे करून देईन. मला स्वतांला जेआहेते

कसलीच अपेक्षा नाही. केवळ अन्नदस्त्रामध्ये आही आनंदी. इतकेच, आपल्याकडून होईल तितके तुमच्यासारख्यांचे बरे करावे. हैबतराव, दुनयेमध्ये येऊन करावयाचे आहे काय दुसरे ? मनुष्यमात्रावर उपकार करावे, यांतच जे आहेत आह्माला सुख आहे. बरे पण हैबतराव, रुपयांबद्दलची गोष्ट तुम्ही स्वतः जे आहेत काढू नका हो. मीच ते सर्व करीन. स्वतः मागण्याने आपले महत्व रहात नसते. इतकेच नाही, तर या गोष्टी तुमच्यासमक्ष होणेसुद्धा चांगले नाही, यासाठी मी इपारा केल्यावर तुम्ही कांहीतरी निमित्ताने उठून जावे. मग मी आहे आणि जे आहेत तो बाळासाहेब आहे. फार वेळ झाला. स्वारी केव्हां येते कोण जाणे. (हुजऱ्या येतो.)

हुज०—शास्त्रीबुवा, यजमानसाहेब आले. (बाळासाहेब येतो, शास्त्रीबुवा व हैबतराव उठून मुजरा करितात. बाळासाहेब वसतो. ते वसतात. हुजऱ्या जातो.)

बाळा०—कां शास्त्रीबुवा. फार वेळ वसलां आहांत वाटते ?

शा०—हे, छे, नुकताच जे आहेत आलों. (हसत) सटवाजीची शिक्षा कायम होऊन दिवसही जे आहेत ठरला. आतां काम खात्रीने झाले असे समजा. महाराज साहेबांचे ह्मणणे चंद्राकर न्यायाधिशविषयीं होते, पण मी ते अगदीं हाणून पाडिले, आणि तुमच्याविषयीं सरकारच्या मनांत पक्के भरवून दिले. त्याचवेळेस सटवाजीवरील खटल्याची गोष्ट निघाली होती. तेव्हां वसंत-

माधव अव्वल दर्जाचा मोठा सरकारी अमलदार असून मांगास जागीन राहिला, यामुळे सरकारस्वारी फारच जेआहेते रागावली होती. गुन्हेगार पळून गेल्यास तीच शिक्षा जागिनाला देईन असेही ह्मणत होते.

वाळा०- छानदार गोष्ट होईल. वसंतमाधव फांशी गेला तर मी सहस्र ब्राह्मणभोजन घालीन. भरलेंच गुलामाचें. फार माजला होता.

शा०--त्याच्याशीं तूत जेआहेते आपणांस काय कर्तव्य आहे ? अनायासे आपला अडथळा गेला. आतां हजारहिस्से यंदांच कार्य होईल. पण बाळासाहेब, हे सर्व श्रम (वोट बाखवून) हैबतरावाकडे आहे हो. खोटें फांस कळून कैदीचा प्राण वांचविण्याची युक्ति यांनींच जेआहेते सटवाजीस शिकविली, आणि पारही पाडिली.

वाळा०--खरेंच. हैबतराव, तुम्ही नेठें काम केलेत. फारच नामी युक्ति लढविली.

हैबत०--आपली कृपा. अशीच कृपानजर पुढें रहावी.

वाळा०--हैबतराव, मला राज्याचा अधिकार मिळाल्यावर शास्त्रीबुवा माझा उजवा हात आणि तुम्ही डावा हात. तुमच्या दोघांशिवाय तिसऱ्यावर भरंवसाच ठेवणार नाही. (शास्त्री इयारा करितो.)

हैबत०--[हात जोडून] आतां आज्ञा होईल ? पहा-न्यावर लोक नेमण्याची वेळ झाली.

वाळा०--बरे तर, जा तुम्ही. रोज येत जाहो.
[हैवतराव मुजरा करून जातो.]

शा०--वाळासाहेब, हैवतरावाला श्रीमतीसिंबची सर्व गोष्टी जेआहेते माहीत आहेत. तेव्हां त्याला आतां अगदीं आपला करून ठेविला पाहिजे.

वा०--खरेच, सट्टाजी मेल्यावर त्याचा प्रकार फक्त आपणा तिघांनाच काय तो माहीत; काय सांगू शास्त्री-बुवा ? या अवदसेची वर्तणूक मनांत आली ह्मणजे माझ्या अंगाची अगदीं आगआग होऊन जाते. पण काय करूं ? राज्य मिळवावयाचें आहे. मामासाहेब करून राज्य माझ्या हातीं येऊं द्या कीं, या रांडेचे हाल हाल करून तिला मारीन, आणि मी दुसरी राणी करीन. अशी जारकमीं राणी मला राजाला कामाची नाही. शास्त्री-बुवा, मला राजाला हो काय राण्यांचा तोटा ? दुसऱ्या दिवशीं तिच्या सारख्या दहा राण्यांचा नवरा होण्याचें मनांत आणीन तर मी तें तेव्हांच करीन. अवदसेला मांग आवडतो नाही ? बरे. शास्त्रीबुवा, लग्न झालें कीं मामासाहेब असले तरी तिला मी अगदीं डोळ्याच्या धाकांत ठेवीन. भिणार नाही. मामासाहेब राजे झाले ह्मणून काय झालें ? मी तर तिचा नवरा आहे. धर्मशास्त्रानें मामासाहेबांना आह्मा नवरावायकोच्या कामांत बोलण्याचा बिलकूल अधिकार नाही.

शा०--जेआहेते स्त्रीची खोड मोडण्यास किती उशीर ? वेळ आल्यावर सर्व कांहीं होऊन जाईल. तुम्हांला सां-

गावयाला नको. बरें, पण हैबतरावाला चांगलेंसे बक्षी-स दिलें ह्मणजे तो जेआहेत्ते अगदीं आपला होऊन जाईल. मला वाटतें त्याला निदान पांच हजार तरी द्यावेत, ह्मणजे तुमच्या नांवालौकिकाप्रमाणें त्यालाही बरें वाटेल.

वाळा०--(नाक मुरडून) अं. त्यांत काय आहे.? क्षुल्लक गोष्ट. पण तुझालामात्र चांगलें इनाम दिलें पाहिजे.

शा०--शपत आहे माझ्या गळ्याची. मी एंहां अगदीं कांहीं घेणार नाहीं. एकदां लग्न झालें मग त्याचा विचार. जेआहेत्ते आतांच काय आहे त्याचें ?

वाळा०--आजच हैबतरावकडे पांच हजाराची रकम बक्षीस पाठवितों.

शा०--छे, छे, भलतेंच ? तसा प्रत्यक्ष तुमचे जवळून तो मुळींच घेणार नाहीं. मनुष्याला मुरवत आहे कीं नाहीं वाळावाहेब? त्यामुळें असें घेतां येत नाहीं जेआहेत्ते. माझेमार्फत सुद्धां हैबतराव घेणार नाहीं. पण मी तें करीन. तरीं रकम मजकडे पाठवा, ह्मणजे मी ती युक्तिप्रयुक्तीनें त्याजकडून घेववीन.

वाळा०--हो खरेंच, तो मला भीत असेल. (मोठ्यानें) कोणें आहेरे? (हुजऱ्या येतो त्यास) जारे कारभाऱ्यांना बोलाव. [हुजऱ्या जातो.]

शा०--जगदीश समर्थ. वासुदेव, वासुदेव. (वाळासाहेब शास्त्रीवुवास विडे देतो व आपण खातो. इतक्यांत कारभारी येतो. मुजरा करून अदवीनें हात जोडून उभा राहतो.)

बाळा०—कारभारी, आजच्या आज शास्त्रीबुवांकडे पांच हजार रुपये पाठवा.

कार०—(हात जोडून) इतकी मोठी रकम खर्च कोणीकडे घालायचाची ?

शा०—जेआहेते धर्मदायखाती घाला.

बाळा०—हो, धर्मदायखातीच खर्च घाला.

कार०—जी, आज्ञा. (मुजरा करून जातो.)

बाळा०—शास्त्रीबुवा, खाशी युक्ति काढिली.

शा०—अहो, बक्षीस ह्मणून खर्च घालितां येत नाही. कोणाला, कशाकरितां बक्षीस दिलें, वगैरे नानापंचायती नोकरमाणसें करणार, तें जेआहेते कामाचें नाही.

बाळा०—जुन्या लोकांची अक्कलच वेगळी ! शास्त्रीबुवा, तुमच्या सारखीं अनुभवीक माणसें दिवसेंदिवस कमीच.

शा०—चाललेंच आहे. काळाचें मानच तसें आहे. बरें, मी आतां जेआहेते देवदर्शनास जातो. (उठतो.)

बाळा०—(उठतो.) चाललां ? (शास्त्री जातो. मागे बाळांसाहेब पांचविण्यास जातो.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—राजकन्येचा महाल.

(श्रीमती व जिजाबाई वसल्या आहेत.)

श्रीम०—जिजाबाई, प्राणनाथांची शिक्षा खरोखरीच कायम झालीना?

जिजा०—बाईसाहेब, दिवससुद्धां नेमिला. काल त्यांच्याकडे जाऊन विचारून आले. आपणाला भेटायला मात्र त्यांनी बोलविलं आहे.

श्रीम०—दिवसही नेमिलाना? (स्तब्ध राहते व उसासा टाकून मनाशीच) देवा, पतीपामून होणारीं सर्व सुखं राहिलीं, पण ते आहेत इतक्यानेच मी पुष्कळ आनंदांमध्ये होतें, परंतु तेही तुझ्याने पाहिलं नाहीना? अरे, वर्षाची गोष्टच सोडिली, पण कांहीं मासतरी केवळ दर्शनाचं सुख मला भोगूं द्यावयाचं होतंस. इतक्यांतच अशी वेळ आणावयाची नव्हतीस. (उघड) जिजाबाई, आतां आमचं चरित्र संपलं बरं.

जिजा०—बाईसाहेब, एकेक मला डोळ्यांसमोर दिसत आहे तें काय सांगू? पण बाईसाहेब, त्यांना शिक्षेबद्दल कांहींच वाटत नाही.

श्रीम०—जिजाबाई, वाटणार काय? अहो, पूर्ण वैराग्य जेथें नांदत आहे, तेथें तुह्यांआह्यांसारख्यांच्या दुःखाला व मोहाला थारा कोठून मिळणार? तरी इतकं फार चांगलं झालं कीं ते अटकेत नाहीत. शेवटची भेट आणि बोलणं तरी होईल; नाहीतर माझी काय अवस्था झाली असती ती परमेश्वरालाच माहीत. पण देवा, हे या दोघां सत्पुरुषांचे मोठे उपकार आहेत. त्यांच्याच सुस्वभावामुळे माझी व त्यांची शेवटपर्यंत भेट; नाहीतर भेटीसाठीं तळमळ करितां करितां माझा प्राण गेला असता. जिजाबाई, त्यांच्यासांगें मी राहणार नव्हतें याविषयीं

शंकाच नव्हती, पण आह्यां दोषांच्या अंतःकरणांत भेटीचा चटका लागून व आमची आशा राहून दुखांत आमचा प्राण जाता. आतां आमची भेट झाली, ह्मणजे आमच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या. आह्यां दोष मोठ्या आनंदानें हा लोक सोडून जाऊं आणि निरंतर एकमेकांजवळ राहूं. पण आमचं हें सर्व समाधान या दोषां उदार पुरुषांमुळें. खरोखरीच मोठे महात्मे. जिजाबाई, हे कोणी मागील जन्मीचे माझे कनवाळू बंधू असावेत, ह्मणूनच ते आपल्या भगिनीवरील प्रसंगीं तिचे पाठीराखे झाले. आमचे सर्व हेतु पुरविले. आमच्या अब्रूचं संरक्षण केलं. देवा, माझ्या या कनवाळू बंधूंचं कल्याण कर. त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण कर. त्यांना सर्व गोष्टींचं सुख दे.

जिजा०—खरंच, त्यांच्याचमुळें आपण आज मजपाशीं आहांत, नाहीतर सत्वशील महाराज अटकेंत असते तर आपल्या मनाची काय अवस्था झाली असती, आणि आपण काय काय करून घेतलं असतं, हें माझ्यानं सांगवत नाहीं. परमेश्वर त्यांचं कल्याण करो. प्रसंगीं अशा रीतीनें अनेकळखी मनुष्याला उपयोगी पडणाऱ्या पुरुषांची योग्यता काय सांगावी ?

श्री०—अहो, चांगल्याचा परिणाम चांगलाच. ती जोगीण भली बाई होती, ह्मणूनच माझ्या प्राणनाथांना तिला वांचविण्याची बुद्धि झाली. माझे प्राणनाथही परोपकारी देह अर्पण करण्यास तयार झाले, हें जाणून

परमेश्वरानें आमचा हेतू पूर्ण करण्याकरितां हे दोघे पुरुष उभे केले. जिजाबाई, आतां आमचा सर्व खटाटोप आटोपला व थोड्याच दिवसांचे तुमचे सोवती आहोंत. आज प्राणनाथांना भेटून सौभाग्यासुद्धां बरोबर येण्याची आज्ञा मिळाली, कीं मिळविलं सर्व. वरं, तुम्ही आतां जाऊन मी आज संध्याकाळ झाल्यानंतर येईन ह्मणून कळवा, ह्मणजे ते दुसरीकडे जाणार नाहीत. जिजाबाई, इतके दिवस जसं तुम्ही माझं काम केलंत, तसंच मी आहे तेथपर्यंत मला साह्य करा. मी तुमचे उपकार विसरणार नाहीं.

जिजा०—(डोळे पुसून) बाईसाहेब, काय सांगू ? माझ्यानें बोलवत नाहीं. मी मोठी पापी आहे.

श्री०—तुम्ही अगदीं दुःख करूं नका. परमेश्वर जी स्थिति देईल त्यांतच आनंद मानून राहिलं पाहिजे. दुसरा उपाय नाही. तुम्ही भिऊं नका. माझ्या मार्गें मी तुमची चांगली तजवीज करीन.

जिजा०—बाईसाहेब, आपणांसारख्या यजमानीण साहेब आणि सत्वशील महाराजांसारखे सत्पुरुष थोडेच दिवस ममता लावून शेवटीं एकाएकीं सोडून जाणार, आणि मला दुःखांत पुढचं आयुष्य चालवावं लागणार. यांतून मला कोण सोडवील ? (डोळे पुसते)

श्री०—जिजाबाई, माझ्या धैर्याकडे पाहून तुम्ही धैर्य आणिलं पाहिजे. माझा आणि माझ्या प्राणनाथांचा किती दिवसांचा आणि कशा रीतीचा येथील ऋणानुबंध

परमेश्वरानें नेमिला होता, आणि त्याचा या प्रकारचा शेवट आही किती आनंदानें गोड करून देत आहोंत, इतकंच ध्यानांत आणा; आणि परमेश्वरानें तुमचा आम्हाचा ऋणानुबंध तितकाच ठेविला होता तो बदलत नाही, ह्याणून कोणतंही दुःख न करितां आनंदांत असा. दुसरा उपाय नाही. जिजाबाई, तुह्मी आतां प्राधानाथांकडे जाऊन या. मी जरा आईजवळ जाऊन वनते. [उठते.]

जिजा०—हो. (जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळः—मांगाचें घर.

(सटवाजी एकटाच बसला आहे.)

सट०—[आपल्याशांच] आहाहा!!! मी नीच मांगजातीचा एक यत्किंचित् मनुष्य होऊन न्यायाधीशसाहेब व प्रधानसाहेब अशा थोर थोर पुरुषांनीं मला जाणिलें. मजवर त्यांचा पूर्ण विश्वास बसला. प्रधानसाहेब तर एक लक्ष रुपयांचे जामीन राहिले, व पुन्हां माझा चांगला गौरव करितात. श्रीमत् पदाच्या संपूर्ण लक्षणांची प्रत्यक्ष प्रतिमाच असल्यामुळे श्रीमती हें नांव जिला यथार्थ शोभते, अशी अति सुंदर व सत्वस्थ राजकन्या मनोभावे माझी पत्नी झाली. व शेवटीं माझा देह सत्कार्यां खर्च पडत आहे. आतां मला जिवंत राहण्याची इच्छाच नाही. काय तें श्रीमतीविषयीं मात्र वारंवार मनांत येते. परंतु तीही या प्रसंगीं अगदीं डग-

मगणार नाही. गुणांनी व धैर्याने मजपेक्षां तिची योग्यता अधिक आहे. तरी तिची भेट झाल्यावर तिने दुःख न दाखविल्यास मी मोठ्या आनंदाने महाराज साहेबांच्या समोर विष प्राशन करून प्राण सोडीन. मला जिवंत राहून तरी काय करावयाचे होते? पण मुलाच्या भेटीकरितां अगदी व्याकुळ झालेल्या व आज कित्येक वर्षे देशोदेश फिरण्यानें दान होऊन केवळ अस्थिपंजर उरलेल्या विचाऱ्या त्या बाईचा जीव वांचला, हे चांगले झाले. खरेच, सुदैवाने या बाईचा मुलगा मिळून ही मायलेकरे मृत्युलोकीं आनंदामध्ये आहेत, हे पाहून आम्हा दोघांना मोठी धन्यता वाटे. परमेश्वरा, मला त्या बाईची फारच काकळून येते. तिची इच्छा पूर्ण कर. (इतक्यांत श्रीमती येते.) यावे. (श्रीमती आपला पुरुषाचा वेप उतरून वाजस ठेविते व नमस्कार करिते. सटवाजी वसण्यास देतो) वसावे. (दोघे वसतात.) धैर्याची परीक्षा आहे बरे आतां.

श्रीम०—आमचं धैर्य आपल्यावर. वृक्षाचं धैर्य जर टाम आहे, तर सर्वस्वी त्याजवर अवलंबून असणाऱ्या लतेला कसलीच भीति नाही. वृक्षाने मात्र तिचा त्याग करूं नये व तिला एकटी सोडूं नये. तरी चरणांपाशीं हीच प्रार्थना आहे, कीं आपल्यामार्गे मला दुःखांत तळमळत ठेवूं नये. मला पत्नी केल्यासारखं माझं सौभाग्य संभाळावं. मग मला कसलंच दुःख नाही.

सट०—श्रीमती, एकून तूही हा लोक सोडणार तर!

श्री०—प्राणनाथ, जिथें पति, तिथें त्याची सहगामिनी. दोघांची वाट एकच. ज्या मार्गानें पति जाईल त्याच मार्गानें पतिव्रतेनेही गेलं पाहिजे.

सट०—श्रीमती, तूं विष पिणारना ? (स्तब्ध राहतो.)

श्री०—प्राणनाथ, तें विष नाही, अमृत आहे. त्यामुळेंच मी येथील सर्व दुःखांपासून मुक्त होईन व आपल्या निरंतर-च्या सहवासामध्ये असेन. पण दिवस कोणता नेमिला आहे.

सट०—आजपामून चवथा दिवस. सोमवारीं सकाळीं सरकार महाराजसाहेब तुझा पिता यांच्या समोर. श्रीमती, थोरमहात्मे न्यायाधीशसाहेब व प्रधानसाहेब यांच्याच मुळें आपली भेट झाली, व आपलें प्रेमाचें बोलणें होऊन परस्परांच्या विचारानें सुखासमाधानामध्ये व अब्रूमध्ये आपला अंत होत आहे. हे त्यांचे उपकार कसे पिटतील ते फिटोत.

श्री०—ण मला आज्ञा आहेना प्राणनाथ?

सट०—श्रीमती, ज्यामध्ये तुला आनंद होत आहे, त्याला मी आड कसा येऊं?

श्री०—मग हाच विचार करावयाचा. आदितवारीं रात्रीं मध्यरात्र उलटल्यावर मी आपणाकडे येईन. येतांना बरोबर विष घेऊन येईन. पहांटेस मी विष प्राशन केल्यावर आपण आपल्या नेमिल्या ठिकाणीं जावं, ह्मणजे आपल्या पूर्वीं सौभाग्यांत माझा शेवट होईल. बाबांच्यासमोर आपलें देहावसान होत आहे इतक्यांत त्यांना माझं लि-

हून ठेविलेलं पत्र येईल, अशी तजविज मी ठेवीन. त्यांत मी आपली मनोभावे पत्नी झालें होतें, परंतु आपले दो-घांचे देह अंगदी शुद्ध आहेत, प्राणांतसमयीं चरणांतर मस्तक ठेवण्याशिवाय दुसरा कोणत्याही रीतीनें परस्परान्ना अंगस्पर्श झालेला नाही, कोणत्याही प्रकारच्या कृतकीनें मन वाईट करूं नये, व आज पहांटेस सौभाग्या करितां विषप्राशन केलें, वगैरे कळवून शेवटीं आपल्या व माझ्या देहाचा नंतरचा विधी एकाच ठिकाणीं करावा, व माझे डागडागिन्यांची व माझ्या जिजाबाईची अमुक अमुक रीतीनें व्यवस्था करावी, असें त्यांच्यापार्शीं मी शेवटचं मागणं मागेन. प्राण निघून गेल्यावर चाचा ह्मणजे मजवर रागावतील, असं मुळींच होणार नाही.

सट्टा०—खरेंच, तुझामाझा संबंध तुझे पित्याला कळणें अवश्य आहे. पण तुझे डागडागिने तूं कोणकोणाला देणार ?

श्रीम०—माझे दोन दोन लक्षांचे दोन हार आहेत, ते मी न्यायाधीशसाहेब व प्रधानसाहेब यांना देणार. कांहीं आपल्या मित्रांना, कांहीं जिजाबाईला, व कांहीं शास्त्रीबुवांना. त्यांनीं आपली गोष्ट ह्मटल्याप्रमाणें गुप्त ठेविली.

सट०—हें चांगलें केलेंस; पण माझीही थोडी इच्छा आहे, कीं ज्या बाईला मी सोडविलें, तिची कांहीं विशेष तजविज तूं करावीस. ती कोणी राजवराण्यांतल अथवा कोणा थोर सरदाराची स्त्री असावी. तिच्यावर

आलेला प्रसंग पाहून माझे अंतःकरण फार फार व्या-
कूळ होते.

श्री०—अशी काय त्या बाईची स्थिती आहे? आपण
सांगाल तशी मी व्यवस्था करीन.

सट०—तिला सर्व हकीगत मी विचारिली नाही.
कारण, अब्रूदार व कुलीन माणसाला आपल्या दुर्दैवाची
हकीगत दुसऱ्यापार्शी सांगण्यास मोठी शरम व दुःख
वाटते. परंतु मी तिच्या नकळत जे तिच्या तोंडचे
उद्गार ऐकिले आहेत, त्यावरून अनुमान करितां येते.

श्री०—तिचे काय उद्गार होते?

सट०—श्रीमती, ती ह्मणत होती. “ देवा, जो

“ कंठ पूर्वी कोट्यावधी रुपयांच्या रत्नांच्या अलंकारांनी

“ शोभविलेला असे, ज्या कंठामधून मोठी सत्ता असून

“ ही निष्ठुरतेचा शब्द कधी शपतेलाही निघालेला

“ नाही, पण मधुर भाषणाने सहस्रावधींचे पालन करून

“ त्यांना तोषविले; आणि ज्या कंठामधून निघालेल्या

“ शब्दावर अनेकांचे प्राण वांचले, व पुढेही वांचले

“ असते, अशा या माझ्या कंठाला आतां नीच जाती

“ मांगाच्या हातून फांस चढणारना? आणि घोर

“ विटंबना होऊन माझा प्राण जाणारना? हर हर!!!”

श्रीमती, इतके ह्मणून ती मोठ्या दीन स्वरांने रडू

लागली. त्यानें माझे अंतःकरण फारच कळवळून

गेले. पुन्हा ती म्हणाली. “ देवा, मी मरणाला

“ भीत नाही. हालअपेष्टांना भीत नाही. परंतु माझा

“ बाळ मजपासून दूर होऊन आज सोळासतरा वर्षे
 “ झालीं. आतां तो मोठा झाला असेल, व थोड्या
 “ दिवसांनीं मला भेटणार आहे. तरी ती माझी आशा
 “ राहून जाईल. एकदां मी माझा बाळ डोळ्यांनीं
 “ पाहिला असता ह्मणजे मी आनंदानें मेलें असतें. मी
 “ परोपकाराकरितां गरिबांना औषध देतें. पण या
 “ कृत्येनें मजजवळून औषध ह्मणून नेलें आणि नवऱ्या-
 “ ला विष देऊन मारून टाकिलें. व सर्व माझ्यावर
 “ आणून खरोखरीन माझ्या गळ्याला फांस लाविला.
 “ देवा, तुजजवळ न्याय नाही. मी कोणत्या प्रकारच्या
 “ थोर योग्यतेची स्त्री! पण माझ्या शरिराला आतां
 “ नीच मांगाच्या हाताचा स्पर्श होईल, तो गळ्याला
 “ फांस चढवील, लोकांसमक्ष तोंड विद्रुप होऊन गचके
 “ खातां खातां प्राण निघून जाईल, व शेवटीं माझा देह
 “ कोणीकडे तरी फेंकून देतील. शिव शिव!!! यांतून
 “ मला सोडविणारा या दुनयेमध्ये कोणीच नाहीना? ”
 असें ह्मणून ती पुन्हां रडूं लागली. श्रीमती, हे
 तिचे उद्गार माझ्या लक्ष्यांत अगदीं अक्षरशः राहिले
 आहेत. ते ऐकून मला कांहीं सुचेनासें झालें. हैव-
 तराव अधिकारीसाहेब यांचा मजवर लोभ आहे.
 त्यांना मी ही हकिगत सांगितली, व त्यांनींच मला
 युक्ति सांगितली. आपलें कांहीं होवो, पण गरीब
 विचारी वाई तर सुटली.

श्री०—प्राणनाथ, फारच चांगली गोष्ट झाली. आ-
 पणांला तरी जगून काय करावयाचं होतं?

सट०—काय सांगू श्रीमती ? तिच्या तोंडचे 'नीच जाती मांगाच्या हातून फांस चढणार' हे शब्द जेव्हां मी ऐकिले तेव्हां तिला सोडविण्याचें मला मोठें स्फुरण आलें. परंतु उपाय नव्हता. पण जेव्हां हैबतराव अधिकारी यांनी युक्ति सांगितली, तेव्हां मी मनांत म्हटलें कीं, हे साध्वी, ज्याला तूं नीच समजतेस, व ज्याच्या हाताचा स्पर्श तुला मृत्युपेक्षांही दुःसह वाटतो, तो राजकन्या श्रीमतीचा पति सत्वशील असून तोच एक तुला सोडविण्यास सिद्ध होईल, व त्याच्याच हातानें तुझा प्राण वांचेल. इतकेंच नाही, तर पुढें तुझी चांगली तजवीज राहून तुझा मुलगा मिळाल्यास त्याला माझ्या प्रिय पत्नीच्या सहायानें चांगल्या योग्यतेला पोहोचवीन. श्रीमती, त्याप्रमाणें तिचा प्राण तर वांचला. आतां तिची पुढची चांगली तजवीज कर, आणि तिचा मुलगा मिळाल्यास त्याचें लग्न करून त्याला चांगल्या पदास पोचवार्च, म्हणून तूं आपल्या पित्यापाशीं त्या पत्रांत शेवटचें मागणें माग.

श्री०—डागडागिन्यांशिवाय सर्व वस्तू व माझा महा-ल मी त्यांस देतें. शिवाय, बाईला कांहीं नेमणूक देववि-ण्याची ही तजवीज करितें, पण आपल्या मित्रांना आदित-वारीं रात्रीं येथें बोलवावं, ह्मणजे आपण त्यांना देणग्या देऊं. माझं पत्र बाबांना मिळून आपल्या देहाची पुढची व्यवस्था होईपर्यंत त्यांना येथेंच मजजवळ राहण्यास सांगावं, आणि आपण तिकडे जावं. आपल्या जागेवर नेमिलेला इसम आपला सेनहीच आहेना ?

सट०—तो अगदीं माझ्या अर्ध्या वचनांत आहे. तूं ती काळजी करूं नकोस. तो माझा देह तुजजवळ आणून ठेवील.

श्री०—आदितवारीं मध्यरात्र उलटल्यावर मी व जिजाबाई तिकडील सर्व व्यवस्था आटोपून येऊं.

सट०—श्रीमती, तुझी एकेक गोष्ट पाहून माझी मति अगदीं गुंग होऊन जाते. खरोखरीच तूं कोणी महाशक्तिमान देवी मनुष्यरूपानें मृत्युलोकीं आली आहेस. महाधन्य आहेस.

श्री०—प्राणनाथ, फार वेळ झाला. आतां मी आज्ञा घेतें.

सट०—ऱ्हे, (उठते व नमस्कार करून जाते. सटवाजी पांचविण्यास जातो.)

प्रवेश चवथा.

स्थळः—मांगाचें घर.

(सटवाजी एकटाच बसला आहे.)

सटवाजी—(आपल्याशीं) सटवाजी, तूं आतां दोनच प्रहर काय तो या दुनयेमध्ये आहेस, आणि श्रीमती काय ती एक प्रहर आहे. पुढें आमचा व दुनयेचा संबंध अगदीं तुटला. माझें चांगलें झालें. पण ही श्रीमती जशी आली तशी चालली. तिनें कांहींच पाहिलें नाहीं, व कांहीं भोगिलेंही नाहीं. कोठच्याकोठें मी तिच्या दृष्टीस पडलों, आणि तिचें सौंदर्य, तिचें भर तारुण्य, व तिचें राज्यैश्वर्य, हीं सारीं असून नसून सारखीं अशीं

केलीं. ज्या सुंदर, मनोहर आणि कोमल अशा मुखांतून निघणाऱ्या मधुरस्वराने पुरुषमात्राचीं मनें एकदम आकर्षण व्हावीत, त्या गितहास्य व प्रफुल्लित मुखकमलांत मजमुळे आतां अति भयंकर विष जाणारना ? तसेंच, ज्या मुखचंद्राच्या सानंद टवटवीच्या प्रभेनें सर्वांचीं मनें एकाएकीं आल्हादित होतील, तें तेजस्वी मुख विषाचा अंमल सुरू झाल्यानें निस्तेज होऊन त्यावर अमळशाने मृत्यूचा काळसर वर्ण येणारना ? व शेंवटीं घटकेत भयंकर रीतीनें तें प्रेत पडणारना ? हर हर !!! असल्या दुर्लभ व अनुपम कन्यारत्नाचा असा घोर परिणाम पाहून विचाऱ्या आईवापांची अवस्था तरी काय होईल ? कारण, जी नवयौवना सुंदरी आपल्या या पौडश वर्षीं सार्वभौमचक्रवर्ती अशा युवराजाची अर्धांगी व पट्टराणी होऊन आपल्या अमूल्य रत्नखचित रंगमहाळांत विद्युच्छते प्रमाणे इकडून तिकडे चमकत आपली दिव्य सुवर्णप्रभा पाडण्यास योग्य, ती शहराबाहेर नीचजाती मांगाच्या भिकार झोपडींत विपाने सर्व गात्रे आकळून गेलेलीं व कृष्णवर्ण प्रेत झालेली अशी भूमीवर पडावीना ! तसेंच, ज्या तरुण राजकन्यांना नाना औषधीयुक्त सुगंधिक व मधुर फाक प्रसंगोपात आरोग्यास्तव औषध ह्मणून घेण्याचे जिवावर येते, त्यांपैकीच ही श्रीमती, पण ती, ज्याचे नांव कडु, ज्याची रुचि कडू, व परिणाम तर महाघोर, अशा विषाचा प्याला सुखासमाधानाने व उल्हासित अंतःकरणाने आपल्या हातीं प्राशन करण्यास सिद्ध झाली आहे. व हे

— सर्व एका मनामुळें. तेव्हां मना, काय हे तुझे खेळ ! काय ही तुझी शक्ति ! किती ही तुझी इच्छा प्रबल ! किती अढळ हा तुझा निश्चय ! सर्व जग ज्याला फार भितें, तें तूं सुखानें अंगीकारितेंस . सर्व जग ज्याची रात्रंदिवस फार इच्छा करितें, त्याला तूं तृणवत् मानून त्याचा अन्हेर करितेंस . या श्रीमतीवरूनच तुझी विचित्र आवड, तुझी विलक्षण शक्ति, तुझा अढळ निश्चय, व तुझे प्रचंड धैर्य, हीं सर्व मूर्तिमंत दिसून येतात. काय तिच्या मस्तकामध्यें सत्व राखण्याचें वेड भरलें, आणि अत्यंत पुण्याईनें प्राप्त झालेल्या सुखाच्या सर्व गोष्टी तिला अगदीं शुष्क वाटल्या, आणि शेवटीं त्यांचा तिनें त्यागही केला ! यावरून मना, तुझ्या कर्तृत्वा पुढें माया नाही, लोभ नाही, रुचि नाही, आशा नाही, भीति नाही, कांहींच नाही. असा तुझा अगाध महिमा आहे. असलीं प्रचंड व जाज्वल मनें ज्यांना परमेश्वरानें दिलीं आहेत, त्यांना कसली अपेक्षा व कोणती भीति असणार ? श्रीमती, तुझी जितकी स्तुति करावी, तुझी जितकी वाहवा करावी, तुझे जितके गुणानुवाद वर्णन करावेत, तितके सर्व थोडेच आहे. तुजसारखें खीरत्न न आजपर्यंत निर्माण झालें, व न पुढें कधीं होणार ? (स्तव्य राहतो. इतक्यांत चार मांग येतात व सटवाजीस रामराम म्हणून वाजूस बसतात.) या मित्रांनीं. तुमची व माझी ही शेवटची भेट, आपलें शेवटचें बोलणें, आणि मला तुमची शेवटची मदत.

एक मां० — सटवाजी दादा, आमची कसली मदत

आम्ही तुझी कांहींच सेवा केली नाही. तुझे मात्र आमच्या-
वर फार उपकार आहेत. (सर्व डोळे पुसतात.) दादा,
आम्ही करंटे ह्मणून तू आह्माला सोडून चाललास. आतां
आह्माला रस्ता कोण दाखवील? आह्माला नीति कोण
शिकवील? आह्मी दिवस कसे काढावेत? तुझ्यापाशीं
आम्ही आनंदांत होतो. आह्माला लिहायला वाचायला
येऊं लागले. आह्माला वाईट कामाची भीति वाटू लागली
(डोळे पुसतो.]

दुसरा मां०—सटवाजी दादा, आणखी कांहीं वर्षे
तुझी संगत असती, तर आमचं कायकाय बरं झालं असतं!

ति० मांग—सटवाजीदादा, तुझ्यामुळेच आह्माला मारे-
कऱ्याच्या घंघाचा वीट आला. तू आह्माला देवाची भक्ति
शिकविलीस. आह्माला पांढरपेशांसारखं बोलायला
शिकविलंस.

चव० मांग—सटवाजीदादा, मला तर तू देवा
सारखा वाटतोस. दुनयेतल्या मांगांना दया नसते. पण
आपल्या गावांतल्या मांगांना उंच जातींमधील लोकांपेक्षां
अधिक दया आहे, असं तू दाखविलंस. कारण, आज
खरोखरीच दयेकरितां तुझा प्राण जात आहे. तुझं पाहून
आह्मालाही परोपकाराकरितां प्राण द्यावा असं वाटतं.
सटवाजीदादा, दयेमध्ये तू राजाला सुद्धां लाजविलंस.
आम्ही पापी ह्मणून तू आमचा पुढारी आह्माला एव्हांच
सोडून चाललास. (सर्व डोळे पुसतात.)

सट०—मित्रांनो, तुम्ही अगदीं दुःख करूं नका.

मी कधी तरी मरणारच होतो. पण आपला सर्वांचा हेतु लोकांवर दया करावी, वेळेस परोपकारी प्राणही खर्च करावा; असा आहे. व त्याप्रमाणेच सकाळीं मला मरण येत आहे. तेव्हां याचा तुझाला विशेष अभिमान वाटला पाहिजे. कारण, हें तुमच्या पुढाऱ्याचें मरण तुझाला व तुमच्या जातीला मोठ्या भूषणाचें होणार आहे. आणि पुढे कधी अशीच वेळ आली, तर माझी आठवण होऊन तुम्हालाही दयेच्या कामीं मोठें स्फुरण यावें. मित्रांनो, मरण हें कधी तरी येणारच. तें सुटत नाही. पण आपण नीच जातीचे लोक कष्ट करून नीतीनें राहिलों, व आपण दुसऱ्याविषयीं अंतःकरणामध्ये दया बाळगिली, तर तें परमेश्वराला विशेष प्रिय होऊन त्यामुळे तो आपणांवर चांगली कृपा करील, ही खात्री ठेवा. तुझाला पाहिजे असल्यास लेंगें करा; पण बायकापोरांना विकले जाऊं नका. कष्ट करून सहजगत्या न्यायानें जें मिळेल, त्यांत तृप्त राहून अंतर्दुःखीं नीट सावध व विचारवंत असा. मुलांमाणसांचा आपापल्या शक्तीप्रमाणें चांगला संभाळ करा. पण त्यांच्याकरितां वाईट मार्गानें द्रव्य मिळविण्याविषयीं तुम्ही आपली बुद्धि भ्रष्ट होऊं देऊं नका. मित्रांनो, अविचार, दुराचरण, व कर्माग्न्यानें मिळविलेले द्रव्य, यांचा परिणाम नाना व्यसनं व नानारोग यांच्याद्वारा द्रव्याचा क्षय, वेळेस पोटांत अन्न जाण्याचीही अडचण होऊन अकालीं मृत्यु, व नादान संतति किंवा संततीचा

मुळींच अभाव, अशा अनेक रूपांनी आपणांला किंवा आपल्या मुलांना भोगावाच लागतो. याकरितां न्यायानें द्रव्य मिळवून वर्तनही सुविचाराचें व शुद्ध रीतीचें ठेवा, ह्मणजे तुमचा व तुमच्या मुलांचा आयुष्यक्रम सुखामध्ये जाईल. दुसरे, तुमचें सुख जास्त वाढविण्याकरितां कोणाचा द्वेष करूं नका. इतकेंच नाही, तर तुह्यांला अपकार करणाऱ्यांचा सूड घेणेंही तुह्मी मनांत आणूं नका. कारण, मनाच्या या प्रवृत्तीमुळें परस्पर वैमनस्य वाढून आपणांलाच अति त्रास सोसावा लागतो, व शेवटीं आपलाही पुष्कळ तोंटा होतो. याकरितां नेहेमीं शांति व क्षमा घरा. शांति ही आपल्या मनाला दुःख देणाऱ्या सर्व गोष्टींचें विवेकानें समाधान करून आपला आनंद व धैर्य वाढविण्याची एक विद्याच आहे. ह्मणून जसजशी तुह्यांला शांति, तसतसा तुमच्या अंतःकरणाला आल्हाद व सहृदयता, व त्या मानानें शरिरालाही आरोग्य. आणि जसजशी तुमची क्षमा, तसतसे तुह्यांला कधी शत्रू व तुमच्या इष्ट हेतूच्या सिद्धतेस निर्वेध व पूर्ण अवकाश. व या सर्वांचा एकंदर परिणाम तुह्यांला व्यर्थ दगदग व नुकसान हीं कधी, आणि तुमची समृद्धि, सौख्य, सत्कृत्ये व यश, हीं अधिक. शिवाय मित्रांनी, शांति व क्षमा, दक्षता व गांभीर्य, उत्साह व साधेपणा, व सारासारविचारानें दीर्घ उद्योग, हीं मनाच्या असाधारण कर्तृत्वा शक्तीचीं दर्शक आहेत. अशीं मनुष्ये नेहेमीं आनंदी व स्वस्थचित्त अशीं राहून दुसऱ्यांनाही

समाधान व धीर द्रेतात, व योग्य प्रसंगी मोठमोठ्या कृत्यांमध्ये आपले धैर्यादि गुण अद्भुत रीतीचे दाखवून आमरण यशस्वी असतात. याच्या उलट अधीरता व शीघ्रकोप, अविचारीपणा व पदोपदीं दुर्लक्ष, दुरभिमान व व्यर्थ डौल, आणि नेहेमीं दुष्ट वृद्धि, हीं मनाच्या विशेष दुर्बलतेचीं दर्शक आहेत. अशा प्रकारचीं मनुष्यं दैवयोगानें मिळालेल्या चांगल्या स्थितीचा नाश करून आपणासत्रतांला व दुसऱ्यांना अतित्रासदायक व दुःखदायक होतात. व त्यांचा शेवट त्यांच्या वासनेप्रमाणें दुःखामध्ये व अपकीर्तीमध्येच होतो. तरी तुम्ही अशा प्रकारचे दुसऱ्यांना दुःख देणारे व अपयश जोडणारे प्राणा होऊं नका. शेवटीं मित्रांनो, सांप्रतची ही उत्तम मनुष्य स्थिती कांहीं दिवसांनीं जाऊन शेवटीं मनोवृत्तीप्रमाणें सृष्टीमधील एकंदर प्राण्यांसारखीच आपलीही स्थिती आहे, हें नेहेमीं ध्यानांत ठेवा, व कोणत्याही प्रकारच्या अभिमानानें उन्मत्त न होतां केवळ दीन होऊन व सर्वांच्या कल्याणाकडे दृष्टि देऊन परमेश्वराची भक्ति करा, ह्मणजे तो कृपा करील. त्याच्या कृपेशिवाय सर्व भगीरथ प्रयत्न व्यर्थ शीण आहे. पण ती कृपा संपादन करण्यामध्ये मनुष्य प्राणी जिच्यामुळे सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ झाला आहे त्या सदसद्विचार शक्तीचा मात्र चांगला उपयोग करा. नाहीतर धर्मवेडाच्या मदांधपणामुळे खरा मनुष्यपणा जाऊन त्याच्या जागी, दूरभिमान व भ्रममूलक श्रद्धेचीं वृत्त्ये, त्यांक-

रितां हट्वाद, हट्वादास पेदून वैर, वैर वादून परमेश्वराला अत्यंत प्रीय अशा मानव जातीमध्ये परस्परांचा निरर्थक छल व प्राणहानि, व हे विवेकरहित व दयेस अनुसरून नसणारे सर्व प्रकार कशाकरितां, तर जो स्वभावतःच अगदीं निरहंकारी, निर्द्वंद्व, अतिशांत, महादयाळू, पूर्ण सद्विवेकी, आणि सर्वांना आनंद व सुख देणारा अशा परमेश्वराला प्रसन्न करण्याकरितां, अशा प्रकारची कांहींशी प्रवृत्ति येण्याचा संभव असतो. मित्रांना, अशांना परमेश्वराची कृपा तर होत नाहीच, पण ही अज्ञानमूलक प्रवृत्ति अमर्याद वाढल्यास त्याची अवकृपा होऊन अपयश, अमूल्य स्वतंत्रतेचा नाश, व परतंत्रतेच्या स्वरूपानुरूप दुर्दशा, हीं मात्र येतात. याकरितां सदसद्विचारदृष्टीनें सर्व कांहीं अवलोकन करून त्यांत आपल्या काळाला व आपल्या स्थितीला योग्य, मानवजातीला हितकारक, व परमेश्वरांच्याच गुणांनीं युक्त असल्यामुळे खरोखर त्याला प्रिय, असें जें जें घेण्यासारखें असेल त्याचें अवलंबन करण्याची आवड धरा. त्याकरितां प्रयत्न करा. व त्याप्रमाणें आचरण ठेवा. द्रव्य नसतां द्रव्यखर्चाच्या अनेक खटपटी, किंवा दुर्भिमानमूलक दुसऱ्यांना दुःख, अशा साधनांची मध्यस्थी त्याला मुळींच लागत नाही. कारण तो स्वतांच वाईट बरे सर्व जाणणारा, सर्व ठिकाणीं असणारा, व सर्व कांहीं पहाणारा असा सर्वज्ञ असून पुन्हां, स्वतंत्र, अगदीं निरपेक्ष, परमन्यायी, महा उदार, व सर्वशक्तिमान

असा आहे. तेव्हां त्याच्याच या चांगल्या गुणांचे आपण अनुकरण केलं, तर त्याला तें प्रिय होऊन तो चांगली कृपाच करील. कारण, समान गुण परस्पर-स्नेह वृद्धिंगत करितात. (हलक्या स्वरांनी) मित्रांनों, हें माझे आतां तुझाला शेवटचें सांगणें आहे. दोन घटकांनीं मी हा लोक सोडून जाणार. पुढें तुझाला शिकविण्यास मी या दुनयेमध्ये नाहीं. तरी मी हें सांगितलेलें तुझी नीट लक्ष्यांत ठेवा. व त्याप्रमाणें वर्तन ठेवा. आणि पुढें जे जे कोणी तुमचे मित्र होतील त्यांना अशाच रीतीचें शिकवा. मारेकऱ्याचें काम कोणासही करूं देऊं नका. आणखी, वृद्धावस्था झाली तरी फावल्या वेळीं तुझी आपला विद्याभ्यास चालूच ठेवून ज्ञानसंपादन करा. दुसऱ्यां सोडून करवा, आणि त्या ज्ञानाचा उपयोग लोकांच्या कल्याणाकडे करा. अशा रीतीनें वागलां तर मित्रांनों, मोठमोठ्या राजेलोकांना केवळ संपत्ति, ऐश्वर्य, व सत्ता, यांपासून जें कांहीं कृत्रिम सुख होत असेल, त्यापेक्षां अधिक, द्रव्यावर अवलंबून नाहीं, विशेष उपाधि नाहींत, व वाळजी नाहीं, पुन्हां कोणाचा हेवा नाहीं व कोणाची भीति नाहीं, आणखी, कधीं खंड नाहीं व कसली हुरहुर नाहीं, असें स्वाभाविक, शांत, व निर्मळ सौख्य तुमच्या गरीब झोंपडींत सदोदित असलें. फार काय सांगूं?

एकमां०—सध्याजी दादा, जी तुझी वाट ती आमची वाट. आजाला लग्नाची कटकट नको. आज्ञी दिवसा

मोलमजुरी करून पोट भरूं, आणि रात्री या तुझ्या जागेवर नेहेमी देवाचे भजन करूं, तसे गुण गात जाऊं, विद्याभ्यास करीत जाऊं, व परोपकार करीत जाऊं. आह्मांला दुसरें कांहीं नको. तूच आमचा गुरु, तुझी जागा तो मठ, आणि त्या मठामध्ये आह्मी चौघे तुझे शिष्य आनंदामध्ये दिवस काढूं. चांगला लोण्याचा गोळा टाकून आंबट ताकाची वाटी कोणी ध्यावी ?

[इतक्यांत श्रीमती हातांत विषाचे भांडें हातांत घेतलेली व जिजाबाई पुरचुडा घेतलेली अशा येतात.]

श्रीमती—[वाजस] जिजाबाई, आज मी पतिराजांकडे अक्षय्य राहण्या करितां आले आहे. [येतात. सर्व उठतात. दोघी आपल्या आंगावरील वस्त्रे खाली ठेवितात. श्रीमती सटवाजीस नमस्कार करिते. चौघे मांग श्रीमतीस मुजरा करितात.]

सट०—भित्रांनो, राजवाडा आणि संपूर्ण राजधानी यांना प्रकाशवून सर्वांना आनंद देणारी महा तेजस्वी ज्योति, जी आतां दोन घटकांनीं मजमुळे नाहीशी होणार आहे, व जी नाहीशी झाल्यावरचोचोहो कडे एकाएकीं उदासीनतेची भयंकर काळिमा पसरून संपूर्ण नगर शोकसागरांत बुडून जाणार आहे, ती ही माझी पत्नी व तुमची भगिनी श्रीमती सर्वांची शेवटची भेट घेण्याकरितां आली आहे.

श्री०—बंधूहा, तुम्ही माझ्या प्राणनाथांवर अत्यंत लोभ ठेवितां, यामुळे मी तुमची फार ऋणी आहे. तरी त्याचं काहींस उतराई द्यावं, ह्मणून मी माझ्या स्वता-

च्या वस्तू तुह्यांकरितां आणिल्या आहेत, त्यांचा तुह्मी माझी व माझ्या प्राणनाथांची आठवण ह्मणून स्वीकार करावात.

सट०—मित्रांनो, माझ्या प्रियेच्या इच्छेला मान द्या.

श्री०—(पुरचुंडा सोडून त्यांताल डगिने पुढें करिते) प्राणनाथ, आपल्या हातानें देण्याचं व्हावं.

सट०—तुझ्या इच्छेप्रमाणें. (डगिने घेतो व चौघांस वांटतो. प्रत्येक असामी डगिने घेऊन दोघांस मुजरा करितो.)

श्री०—जिजाबाई, तुह्मी मात्र अगदीं भिऊं नका किंवा दुःख करूं नका. बाबा सुमच्यावर न रागावतां चांगला लोभ करितील. (विषाचें भांडें हातांत घेऊन) प्राणनाथ, आतां माझे सर्व हेतू यामध्ये आहेत, आणि हें आपल्या हातून मिळाल्यास फारच उत्तम होईल.

सट०—श्रीमती, पहा काय चमत्कार आहे तो, की ज्या हातानें एका वृद्ध साध्वीचा प्राण वांचविला, त्याच हातानें दुसऱ्या या अगदीं अल्पवयी पण अति प्रेमळ अशा पतिव्रतेला जलाल विष देऊन तिच्या प्राणाचा नाश करित आहे. काय हे जन्मांतराचे योगायोग ! (जिजाबाई डोळे पुसते) जिजाबाई, श्रीमतीच्या वियोगाचें तुह्माला अति दुःख होत असेल, पण उपाय नाही.

श्रीम०—जिजाबाई, मी चांगल्या ठिकाणीं जात आहे. आतां प्राणनाथ व मी निरंतर एकमेकांसन्निध राहूं. यांत दुःख वाटण्यासारखे काय बरें आहे ?

उलट तुझी समाधान मानिलं पाहिजे. (सटवाजीस)
प्राणनाथ, मी जो प्याला दिला होता, त्याच प्याल्यांत
हे आपल्या हाताने मला मिळावं. (भांडे 'सटवाजीपुढे'
ठविते. सटवाजी चांदीचा प्याला आणितो)

सट०—प्रिय, तुझी इच्छाच आहे तर घे माझ्या हा-
तून. (प्याल्यांत विष ओतितो) श्रीमती, देहांच्या जा-
तीचे धर्म कसे आहेत हे पाहिलेसना ? त्वां राजकन्येने
या प्याल्यांत मला साखर घातलेले दूध दिले होतेस, व मी
मांग त्यामध्ये तुला भयंकर विष देत आहे.

श्रीम०—प्राणनाथ, ज्याच्यायोगाने पतिराजांच्या
वियोगाचं दुःख मला मुळीच व्हावयाचं नाही, अशाला
विष कसं ह्मणावं ? तर तें अमृतच आहे. पण पहाट
व्हावयाला आली. आतां त्वरा करावयाचीना?

सट०—प्रिये, यावेळेस माझ्या नेत्रांतून दुःखाश्चू येऊं
पहात आहेत, व त्यांना आवरण्याची माझी शक्ति
नाहीं. (डोळे पुसून) प्रिये, प्रथमच मी तुला हे काय
देत आहे ? (उसासा दाकून स्तब्ध राहतो.)

श्री०—प्राणनाथ, आपण कांहीं मनांत आणूं नये.
आपण मला अखंड सौभाग्य देत आहां, व मोठ्या
दुःखांतून सोडवीत आहां. याहून पतिव्रतेला आणखी
तें काय पाहिजे ! (सर्व डोळे पुसतात. श्रीमती जिजाबाईस
नमस्कार करून) जिजाबाई, मी आतां येतें हो. मी तु-
झाला कांहीं बोललें असेन, किंवा कधीं तुमचं मन दुख-
विलं असेल, तर त्या सर्व गोष्टींची मला क्षमा करा. मी

तुमचं अज्ञान लेंकरुं आहे. तुम्हीच मला मनाजोगे पति-
राज पाहून दिलेत, व मिळवूनही दिलेत. आतां मी
त्यांजबरोबर जात आहे, याचं तुम्ही समाधान माना.

जिजा०—(श्रीमतीस पोटाशी धरून.) वाईसाहेब, मला
आतां एकेक घटका कशी जाईल ? (स्फुंदते व सोडते.)

श्री०—(मांगांस नमस्कार करून) बंधूहो, मी तुमची
भगिनी आतां आपणां सर्वांचा शेवटचा निरोप घेतें. प्राण-
नाथांप्रमाणेंच माझंही स्मरण ठेवा. व त्यांच्या कीर्ती-
ला शोभेळ अशा चांगल्या आचरणानें रहा. (नंतरस-
टवाजीच्या पायांवर मस्तक ठेवून) देवा, मला एकवार या
चरणांवर मस्तक ठेवण्याची आज्ञा मिळाली होती, व तो
समय केव्हां येईल अशी रात्रंदिवस इच्छा करीत होतें.
तो हा अपूर्व योग आतां आला आहे. यानें मी कृत
कृत्य झालें. मला फारच आनंद झाला. (जरा स्तब्ध
राहते.) देवा, मजवर तुम्ही मोठी कृपा आहे. आतां
मला कांहीं नको. (जरा स्तब्ध राहते.) प्राणनाथ, माझं
बन्धु माग्य, कीं आपण उदार, शूर, धीर, दयाळु, सर्व-
गुणसंपन्न, महा तेजस्वी, महा जितेंद्रिय, व महासमर्थ,
अशा तपोनिधीनीं मज अनाथ व मूढ अवलेचा अंगी-
कार केला, व मला सद्गति दिली. प्राणनाथ, आतां
आपण मृत्युलोकचे मानवी देह येथेंच ठेवून जात आहों-
त, तरी एकवार या मृत्युलोकच्या मुखानें येथील शेव-
टची आपली प्रार्थना करितें कीं, माझा अंगीकार के-
व्यासारखें मला कदापि सोडूं नये. (पायांवर मस्तक ठेव-

न तशीच राहते सटवःजीसुद्धां सर्व डोळे पुसतात. श्री-
मती अडखळण) दना, असल्या पावत्र पदकमऱ्यांचा लाभ
मला निमिषमात्रच मिळावना ? मर्जी तुझी !!! प्राण-
नाथ, माझ गळा भरून आला. आतां माझ्यानें बोल-
वत नाही.

सट०—या समयीं तुझ्या प्रत्येक शब्दानें माझी वाचा
बंद हाऊं पहाते, सर्व इंद्रियें आपापले व्यापार सोडूं पहा-
तात, बद्धि आपलें स्थान सोडीत चालली, व त्याठि-
काणीं सर्व शून्यत्व होऊं लागलें आहे. प्रिये, तुझ्या
या तेजस्वी मुखकमलामध्यें मजमळें आतां हें विष
शिरणार, अशा वेळेस तुजपाशीं एक शब्द बोलणें ह्यणजे
सहस्र प्राणोत्क्रमणाच्या असह्य यातनांहून अधिक
दुःख मला हातें. फार काय सांगूं? हा विषाचा प्याला
तुला मी देत आहे, पण यामुळें मी तुझा निरंतरचा बां-
घिला जात आहे, या माझ्या शब्दावर विश्वास ठेव.
प्रिये, घे हा प्याला. (खालीं ठेवितो श्रीमती डोळे पुशित
पायांवरील मस्तक काढून दीन मुद्रेनें उभी राह. प्रिये, मी-
ही तुजबरोबर आलोंच समज.

श्री०—(हातांत प्याला घेऊन) ज्यावर आपण शयन
करीत असां तेंही यावेळीं मिळावं.

सट०—(आपली शुभ्र धात्रळीची चौघडी करून पसारितो.)
हें घे. (दुसरें शुभ्र वस्त्र ठेवून) हें अंगावरचें. प्रिये
श्रीमती, यावर तूं आतां महानिद्रा घेणारना ?

श्री०—(घसून) अहाहा!!! प्राणनाथांच्या अंथळ-

णावर मला किती तरी आनंद होत आहे! (हातांत प्याला घेऊन) हे हलाहला, सर्व जग तुझा अनि तिरस्कार करिते, व तुला हस्ताचा स्पर्श करण्यास सुद्धा फार भित्ते, पण मी मोठ्या आनंदाने व उल्हासने तुझा स्वीकार करित आहे. यावरून माझे मन सुखदुःखाला कसे अगदी समान आहे हे तू पहा, आणि तूही या वेळी कृतज्ञ होऊन माझा इच्छित हेतु लवकर पूर्ण कर. (वर नजर लावून) हे जगन्नियंत्या प्रभो, जगामध्ये सत्य ह्मणून जी कांही वस्तु तुला आवडते, ती मी कायावाचामनेकरून मज अल्पवयी, अज्ञान, व दीन अवलेच्या शक्तीप्रमाणे पूर्णपणे संभाळिली आहे, व आतां मी तुझ्या पायाशी येत आहे. माझे मागून माझे प्राणनाथही येत आहेत. तरी तू आम्हां उभयतांवर पूर्ण कृपा कर. माझ्या आर्थापांना माझ्या जागी अनत्य देऊन त्यांना माझा विचार पाड. आणि त्यांना आनंद दे. इतकंच या अज्ञान बालक श्रीमतीचं तुजपाशी मागणं आहे. (जरा स्तब्ध राहून) जिजाबाई, बंधूंहो, प्राणनाथ, आतां मी आपली आज्ञा घेते बरं. (वर पाहून) हे दीनदयाळ प्रभो—(असे ह्मणून प्याला प्राशन करून जवळ ठेविते. निजते, व अंगावर घेते.) प्राणनाथ, आतां मला सुखाची निद्रा येत आहे. (सर्व रडू लागतात.)

सट०—प्रिये, तुझ्या सुखाचा अर्धा वांटा घेण्यास मीही येतो. जिजाबाई, तुम्ही आतां राजवाड्यांत जा. दिवस उगवायला झाला. ज्यांत तुमच्या धनिनीला

मुग्न वाटें, त्याचें तूही दुःख करूं नका. (नमस्कार करून) मी आपलें लेंकरूं आहे. आतां मी ही आपली आज्ञा घेतों. रामबा, महादबा, तूही बघेंच असा. धोंडबा, कोंडाजी, आपण आपल्या ठिकाणीं जाऊं चला. (श्रीमतीच्या मस्तकावर हात ठेवून) प्रिये, माझी वेळ झाली. मी लवकरच तुज्पाशीं येतो बरें.

श्री०—प्राणनाथ, पहाहों, पुन्हां मजजवळच या. मला एकटीलाच सोडून दुसरीकडे राहूं नका.

सट०—प्रिये, माझा प्राण तर सुझ्याच स्वार्थीत आहे. हा देह सरकार महाराजसाहेबांचा आहे, तो त्यांच्या चरणांपुढे ठेवून हा मी तुज्पाशीं आलोंच. बरें तर, प्रिये, मी येऊं आतां? (श्रीमती मान हालविते. व सटबाजीकडे टक लावून पहाते)

सट०—मित्रांनां, माझ्या प्रियेच्यानें बोलवत नाहीं. आतां माझा प्याला मला केव्हां मिळेल असें झालें आहे. मी प्रधानसाहेबांकडे जाऊन त्यांना हजिरी देऊन येतो. तूही तरुंगाकडे जा. पण एकवार माझ्या प्रियेचें मुख मला नेत्र भरून पाहूं द्या. (श्रीमतीच्या तोंडाकडे एकाप्र नजरेनें पहातो व झपाट्यानें जातो. त्याच्या मागे दोघे मांग जातात)

जिजा० (श्रीमतीच्या तोंडावरून हात फिरवून) बाईसाहेब, अहो बाईसाहेब, एक शब्द आणखी माझ्याशीं बोला. (श्रीमती स्वस्थ असा अशी हाताने खूण करिते.)

मांग—आतां तूही जा. दिवस उगवायला झाला. बाईसाहेबांच्या जिवाला उगीच दुःख देऊं नका. (जिजाबाई रडत जाते.)

(पडदा पडतो.)

चवथा अंक समाप्त.

अंक पांचवा.

प्रवेश पहला.

स्थळः—खुर्चील खुर्चा जागा

(मध्ये राजाची व. व. दुसऱ्या दोन अशा रिकाम्या खुर्च्या आहेत. अधिकारी, कारावाला, शिपायी, कैदी, वगैरे हजर आहेत.)

शिवंदी—अधिकारीसाहेब, सरकारस्वामी आली.

(भालदार “आस्ते कदम चलना सरकार महाराज सलामत.” असें ह्मणत येतो राजा, प्रधान, न्यायाधीश, येतात. सर्व राजास मुजरा करित. त राजा खुर्चीवर बसतो. मागाहून प्रधान व न्यायाधीश वाजूस बसतात.)

राजा—रागनें प्रधानसाहेब, कैदी हजर असल्यान ठीक आहे, नाहीपक्षां वळेस तो पळून गेला असता, तर त्याबद्दल जबाबदार कोण झाले असते? राजद्रोहावरून देहांत शिक्षा झालेल्या गुन्हेगारास तुम्ही सरकारी माळ्या अधिकारा लोकांनी जामीन राहावे काय? फार गैर गोष्ट केलीत. मनुष्याची योग्यता पाहून त्यास जामीन पाहिजे हे तुम्हांला शिकवावयाला पाहिजे? (न्यायाधेशास) कांहा, न्यायाधेश साहेब, देहांत शिक्षेच्या गुन्हेगारास जामीन जाहे खरा, परंतु तो कोणाला? खनाच्या कैदीला. राजद्रोहाच्या कैदीला नाही. आणि तसा स्पष्ट उल्लेख कायद्यात केला नसला म्हणून काय झाले? सारासारविचारानें कोणतीही गोष्ट कैदी पाहिजे. न्यायाच्या कामांत सारासारविचार

चांगला पाहिजे. हलकट नीच जातीचा मांग तो काय, त्याला तुम्ही जापिनावर सोडितां काय, आणि आमचे भरंवशाचे प्रधानसाहेब त्यास जापीन रहातात काय ? सगळीच झोपिंगपाच्छाई आहे वाटते ?

प्रधान—(हात जोडून व उभा राहून) हुजूर, ताबेदारसल्ला अपराध माफ असावा. आजपर्यंत कधीच नसून आज नोकरावर नामर्जा झाल्याचा प्रसंग आला, याचदळ मला फार दिलगिरी वाटते. खावंद, अर्ज करितों त्याची सेवकाला क्षमा असावी मी ज्या इसमास जापीन राहिलों, तो हा इसम (सटवाजोस वोटानें दाखवून) मजपेक्षां शतपटीनें अधिक योग्यतेचा आहे असें मला वाटते, व मी ह्मणतो याला प्रमाण या मनुष्याचे अलौकिक परोपकारकृत्य व त्याची वर्तणूक हीं खावंदांहीं ध्यानांत आणावी. या कृत्यामध्ये त्याची दया व मनाचे औदार्य हीं पूर्णपणे दिसून येतात. तसेच, थोडेंसें असत्य भाषण करून मृत्यूसारखा भयंकर प्रसंग टाळण्याची चांगली कायदेशीर संधि असतां प्रत्यक्ष जिवाचीही आशा न धरितां सत्याच्या ठिकाणीं यानें आपली पूर्ण निष्ठा दाखविली. तेव्हां अशा प्रकारचा सत्वधीर पुरुष परमेश्वरापुढें मीच काय पण मोठमोठ्या नृपश्रेष्ठापेक्षाही अधिक योग्यतेचा होणार आहे. खावंद, न्यायाधीशसाहेबाचे सांगण्यावरून जेव्हां हा इसम मजकडे आला, तेव्हां याला पाहतांक्षणीच माझ्या मनाची अशी कांही स्थिति होऊन गेली, कीं त्या वेळेस

लक्षच काय परंतु दहा लक्षांचा जामीन राहून पुन्हां माझा देह व प्राणही याच्याकरितां जामीन ठविता असता. इतकी माझी याच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि होऊन गेली. तरी अशा प्रकारचा परोपकारी व सत्वशीली पुरुष, मग तो कोणत्याही स्थितीतला कां असेना, पळून जाईल व आपल्या जाणिवाला संकटांत घालील, अशी शंकाही मनांत आणणें माझ्या मते पापाची गेष्ट आहे. तशांतून आजच्या या महा धोर प्रसंगीं तोच होऊन वेळेवर हजर झाला असतां त्याजविपयीं संशयाचे उद्धार निवावेत, व त्यामुळे अंतकाळीं त्याच्या मनाला धाईट वाटावें, आणि हुजूरची मर्जीही नाराज व्हावी, याचें मला फार धाईट वाटवें. (वसतो.)

रा०—तो इसम हजर आहे ? (सटवाजी हात जोडतो)

प्र०—हुजूर, खावंदांसमोर हात जोडून उभा राहिला आहे हाच तो भला मनुष्य.

रा०—[वेट करून] हा मनुष्य ? हं, दिमण्यांत तर फार चांगला आहे. (त्याच्याकडे तिरस्कारानें पहात स्तब्ध राहतो. (बाहेर गलबला होतो) कोतवाळ, कसला गोंगाट चालला आहे ? [कोतवाल जातो व पळून परत येतो.]

कोत०—हुजूर, कोणी बाई आतांच्या आतां सरकारच्या पायांपाशीं अर्ज करण्याचें ह्मणते. पहारेकरी तिला येऊं देत नाहीत, व ती बळेंच येऊं पाहते.

रा०—येऊं द्या तिला. असा काय तिचा अर्ज आहे

तो ऐकिल्या पाहिजे. (कोतवाल जातो व चाईला घेऊन येतो.)

चाई—(मुजरा करून राजाच्या पायांपुढें मस्तक ठेवून) महाराजसाहेब, दया करा, आणि या भल्या मनुष्याला (सटवाजीकडे बोट दाखवून) सोडा, नाहीतर माझी शिक्षा मला भोगायला लावा. मी पुन्हां फांशी जातें. पण याला सोडून द्या. याचं वय लहान आहे, पण हा खरा सत्पुरुष आहे. याचं अंतःकरण केवळ दयेनें भरलेलं आहे. तरी असल्या देवपुरुषांच्या हत्येचें महत्पातक मजवर येऊं देऊं नका. माझ्यावर देवाचा मोठा कोप होईल. काय मार्गील जन्मीं मजकडून पातक झालं होतं, तें अजून मी निस्तरित आहे. त्यांत भर आणखी हा पापाचा दुसरा संचय नको. याला विष पिऊन मरण्याचा हुकूम झाला आहे असं कळल्यापासून मला एकसारखी तळमळ लागून राहिली आहे, कीं मजमुळे सत्पुरुषांची प्राणहानि होत आहे. तरी महाराजसाहेब, पुढच्याकरितां हें संचित नको. याला सोडा इतकाच माझा अर्ज आहे.

रा०—असल्या बेइमान मनुष्यावर एकदां दया केली म्हणजे याचेच दुसरे लोक याचा कित्ता उचलतील. मरकारशीं हरामखोरी करून परोपकाराचें ढोंग माजविणाऱ्यावर दया करावी, असें आमच्या ध्यानांत येत नाहीं.

बा०—सरकारसाहेब, लाखों जनांवर उपकार करणं याचं मत्तुं भार देवानें आपणाला दिले आहे. मी

खरोखरीच निरपराधी होतें ह्मणून या सज्जन मनुष्याचें अंतःकरण फार कळकळून गेलं, आणि माझ्या करितां आपला प्राण देण्यास तयार झाला. तेव्हां अशा मनुष्याला हरामखोर व बेइमान कसं ह्मणावं ? सरकार-साहेब, अशा पुण्यवान प्राण्याला देहांत शिक्षा दिल्या-बद्दल निर्दयतेचा डाग आपल्या निर्मळ कीर्तीला लावून घेऊं नका. दया करा, व याला सोडा.

राजा-परमेश्वर कृपेनें तुझा प्राण वांचला तो वांचला. त्यांत आतां हात घालितां येत नाही; व हा मांग सरकारी नोकर असून सरकारशींच कपटानें वागला, याबद्दल याला शिक्षा झालीच पाहिजे. आतां, तूं भली वाई फार काकळूत व विनवणी करितेस, ह्मणून तुजकरितां याची देहांताची शिक्षा रद्द करून याला राज्यांतून हद्दपार केलें आहे. आतां तर तुजें कांहीं ह्मणणें नाही?

सट-(हात जोडून वाईस) अहो मानोश्री, तुह्मी मजकरितां सरकारचरणांपाशीं पुन्हां अगदीं रद्दबद्दली करूं नका. या वेळीं माझ्या देहांतून प्राण केव्हां निघून जाईल असें मला झालें आहे. व जी कांहीं आतां अर्ध घटका राहिली आहे, तिचें एकेक पळ मला एकेक वर्षाप्रमाणें भारी जड झालें आहे. वाई, तुह्मी कोणतीही शंका मनांत आणूं नका, व माझ्या मरणाविषयीं खेद करूं नका. माझ्या मरणामुळे कोणत्याही रीतीनें तुमच्यावर पाप येत नाही. माझ्या स्वताच्याच सुकरितां मी आतां मरणाची इच्छा करित आहे. याला

जगून पुढे कांहीं कर्तव्य नाही, किंवा कसली आशा नाही. मात्र, या घटकेला मरण न आल्यास मग मज-सारखा हतभागी, लबाड, पापी, कृतघ्न. व चांडाळ, असा दुसरा कोणीच इसम या पृथ्वीवर नाही. या स-मर्थी माझे आयुष्य वाढावे अशी इच्छा करणारे माझे हितकर्ते नाहीत. आतां माझ्या राहिल्या आयुष्यांत मला प्रत्येक क्षणीं अनेक भयंकर रोगांच्या वेदनांहून अधिक दुःख व तळमळ नुसत्या जिवंत असण्यानेच होत आहेत. ते सांगतां येत नाही. याकरितां आतां एक पळभर सुद्धां जिवंत राहण्याची माझी इच्छा नाही, व तुम्ही पुन्हां अर्ज करूं नका. बार्ई, या वेळेस माझ्या मनाची काय स्थिति झाली आहे. ती मी तुम्हांला काय सांगूं? परमेश्वर जाणतो. येथून सुटल्यावर मी अत्यंत सुखाच्या जागीं जाणार आहे. अहा हा !!! ते सुख काय सांगूं? ह्मणून बार्ई, माझ्या मरणामुळे तुम्ही खेद करूं नका, किंवा मनाला हळहळ वाटू देऊं नका. परमेश्वरकृपेनें तुमचा प्राण वांचला हे फार उत्तम झाले. आतां तुमचा मुर्गा मिळाला, तर तुम्हा मायलेकरांच्या भेटी-पासून होणारें सुख मनांत येऊनच मला जो कांहीं आनंद होतो, व जी धन्यता वाटते, त्यापुढे माझ्या मरणाचें दुःख मला कांहींच वाटत नाही. (राजास बंड-वत्त करून दोन गुडघ्यांवर उभा रहातो व हात जोडून) सरकार खावंद, आपण थोर राजे आहांत. लक्षावधि जनांपेक्षां आपला पुण्यसंग्रह विशेष असल्यामुळे परमेश्वराने आप-

षांस राजकुलांत निर्माण करून त्या लोकांवर विशेष
 सत्ता करण्याच्या अधिकारावर राजां केलें आहे. व
 त्या लक्षावधि लोकांचें बरें किंवा त्यांचा नाश या गोष्टी
 केवळ एकट्या आपल्या मनावर ठेविल्या आहेत.
 ह्मणूनच सर्व लोक आपापल्या बऱ्याकरितां आपल्या
 विशेष कृपेची इच्छा करितात, व नाश होईल ह्मणून
 आपल्या नामर्जांची भीतिही फार वाळगितात. खावंद,
 प्राणीमात्राला मरणा इतकी भीति व दुःख दुसऱ्या को-
 णत्याच गोष्टीचें नाही. पण तें मरण लौकर येण्या-
 विषयीं सरकारपार्शीं मीच अर्ज करीत आहे. तरी,
 ज्याला आतां कमला लोभ नाही व कोणतीही भीति
 नाही, अशा नम्र व प्राणावर उदार असणाऱ्या प्राण्याचे
 शब्दचे दोन शब्द खावंदांहीं द्याळू हेऊन ऐकावेत,
 व त्याबद्दल दासाला क्षमा असावी. खावंद, सरकारी
 कायद्याविरुद्ध वर्तन केल्याबद्दल मला देहांत शिक्षेचा
 हुकूम झाला आहे, तो आतां फिरला जाऊं नये, व
 मला विष प्राशन करण्याचीच आज्ञा व्हावी. दुमरें खा-
 वंद, माझी जात नीच व हलकट आहे. आमच्या
 जातींत ज्ञानाचा लवलेशही नसल्यामुळे दुष्ट मनोविहा-
 रांचें प्राबल्य जास्त राहून दुष्ट व घोर कर्म आमच्या
 लोकांकडून होतात, व ते स्वार्थाकरितां बेइमानही होत
 असतील. त्याविषयीं माझे कांहीं ह्मणणें नाही. पण
 अशा रीतीचा बेइमानपणा किंवा हरामखोरी मजकडून
 कांहीं झालेली नाही. तर हें कृत्य केवळ निरिच्छु-

द्धानें व सरकारच्या यशाचा अन्यायाचा डाग लागू नये, या हेतूने मी केले. कारण, या बाई अगदीं निरपधाधी होत्या. असें असून यांचा जीव पुष्कळ वर्षे नाहीसा झालेल्या मुलाच्या भेटीत गुंतून राहिला आहे. अशा स्थितीत जर या कुलीन साध्वीचा प्राण मज नीच मांगाचे हातून फांस चढून जाता, तर फारच अन्यायाची गोष्ट झाली असती, व याबद्दल परमेश्वरापुढे खावंद जबाबदार धरिले गेले असते. कारण, राज्यांतील सर्व न्यायाचा मूळ झरा राजा आहे, व राज्यांतील सर्व खऱ्या खोऱ्याचा अखेर जबाबदारी व यश हीं त्यानकडेच आहेत, असें माझ्या दुद्धीला वाटून व या बाईची दया येऊन मी अशी गोष्ट केली व त्याबद्दल सरकारपुढे मी आपला देह अर्पण करण्यास आनंदानें तयार आहे. परंतु सरकारांनीं मला बेइमान मात्र समजू नये. खावंदांच्या तोंडचा हा शब्द माझ्यानें अगदीं सहन करवत नाही. मी कधीं बेइमान होणार नाही.

राजा—(मनांत) याच्या भाषणावरून व याच्या कृतीवरून हा मोठा विलक्षण मनुष्य दिसतो. तरी शास्त्री-बुवा ह्मणतात तो प्रकार अशा मनुष्याकडून कसा झाला असेल? बरे, पण हा आपल्या जिवाला इतका कां कंटाळला आहे? हे काय गूढ आहे ते कळत नाही. (उषद) तुला मरणाचीच शिक्षा पाहिजे ?

सट०—होय सरकार. माझे इतकेंच मागणें आहे. दुसरें कांहीं नाही.

राजा—याची इच्छाच आहे, तर अधिकारी, याला विषाचा प्याला द्या.

अधि०—जी सरकार, (दुसऱ्या नोकरास सांगतो. तो प्याला आणितो. व सटवाजीपुढे ठेवितो.)

सट०—(प्याला घेऊन) अहाहा !!! सरकारांनी मला किती सुखाने साधन दिले आहे. हं? महाराजसाहेब, आपले मजवर अनंत उतकार झाले आहेत. (आठवण होऊन व प्याला खाली ठेवून राजास हात जोडितो.) सरकार, माझा आणखी थोडा अर्ज आहे. माझ्या बापाने मरते-समयी माझ्या मनगटाला कागद घालून हा तारित बांधिला आहे. तो मी आपल्या एकविसाव्या वर्षी किंवा त्याच्यापूर्वी मृत्यु आल्यास त्या वेळी खुद्द आपणांपाशी द्यावा, दुसऱ्या कोणाचे हातांत देऊ नये, व मीही तो उघडू नये, अशी त्याची मला आज्ञा आहे. त्याप्रमाणे आजपर्यंत मी हा संभाळून ठेविला, व आतां परमेश्वरकृपेने सरकारच्याच चरणांपुढे माझा अंत होत आहे, तरी ही आपली वस्तु आपण घ्यावी. ह्मणजे मी आपल्या पित्याच्या आज्ञेतून मुक्त होईन. (तारित सोडून पुढे ठेवितो.)

राजा—अधिकारी, कसला कागद आहे तो घ्या पाहू. (अधिकारी तारित घेतो व तो उघडून आंतील कागद राजाच्या हातांत देतो.) फार काय लिहिले आहे हे ? (कागद वाचू लागतो व कांहीं वाचल्यावर चपापून एकदम आपल्या खुर्चीवरून उठून बाजूस उभा रहातो. स्याबरोबर सर्व उठतात.) अहा-

हा!!! केवढ्या मोठ्या समाधानाचें वृत्त आज मला संमजलें आहे हें! व किती अत्यानंदाची घटका ही! परमेश्वरा, तुझी लीला फारच अगाध आहे. व तुझी इच्छाही मनुष्यबुद्धीला अगदीं अतर्क्य आहे. आज केवढा भयंकर अनर्थ मज मूढाच्या हातून घडत होता! जगामध्ये मी किती दुष्ट, अधम, व चांडाळ होत होतो! केवळ मदांध होऊन आपल्याच पायावर आपल्याच हातानें कुठारीचा किती दुःसह प्रहार मारून घेत होतो! व साराजन्म पश्चाताप, शोक, व अपकीर्ति यामध्ये जाण्यासारखें केवढें घोर पापकर्म करण्यास मी प्रवृत्त झालों होतो! परंतु हे भल्या मनुष्या चांगाजी, तुजमुळेच मी या महा अनर्थातून वांचलों, व अपूर्व सुखाच्या मार्गावर येऊन पोहोचलों. तूच मला आज ही महा-यश संपादण्याची संधि आणून दिलीस. माझ्या मनांतला हेतु, जो पूर्ण होण्याचा संभवच वाटत नव्हता, तो पुरविणारा असा माझा खराखरा जीवलग प्राणमित्र झालास. इतर राजांमध्ये मला विशेष धन्यता मिळवून दिलीस. व माझी कृतज्ञता आणि पूर्वापार लौकिक ही संभाळिलीस. चांगाजी, जर तू आज असतास, तर या क्षणीं मी तुला मोठ्या प्रेमानें घट्ट आलिंगन दिलें असतें. तुला मी आपला बंधू समजून अर्धें राज्य आज तुझ्या स्वाधीन केले असतें. व आमरण तुझ्या अध्या वचनांत राहिलों असतो. इतके तुझे आज मजवर उपकार झाले आहेत. व मी तुला ऋणी झालों आहे. (प्रधान व न्या-

याधीश यांस) प्रधानसाहेब, न्यायाधीशसाहेब, आपण उभयतां खरोखरी महारत्ने आहांत. परमेश्वराने आपणांस जन्मतःच ज्ञानी केले आहे, याचे प्रत्यंतर आणखी ते काय पाहिजे? आपणांपुढे मी अगदी मतिमंद आहे. तुम्ही होतां ह्मणूनच माझी कीर्ति उज्वळ राहिली. माझ्या कुलाच्या शुभ्र कीर्तीवर अविचाराने व आपल्याच हाताने कधीही न जाणारा असा मोठा कृष्णवर्ण डाग पाडून घेत होतो, परंतु तुम्ही मोठ्या चतुराईने माझा हात सांवरिलात, आणि जगांत होणारा माझा दुर्लोकिक टाळिलात. आपल्या मनुष्यपरिक्षेची व आपल्या चातुर्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे. फारच धन्य आहांत. (सटवाजीपुढे होऊन मुजरा करितो व हात जोडून) पुण्यश्लोक महा भाग्यवंत, मी आपला फार अपराधी आहे. (सर्व सटवाजीकडे आश्चर्याने लक्ष्य लावून पहातात.) आपले खरे मूर्गेद्रस्वरूप न जाणून ज्यांना क्षमाच नाही, असे महा अपराध मज उन्मत्त मतंगजाकडून झाले आहेत. व त्याचदल क्षमा मागण्यास या दासाला तोंड नाही. (तसाच हात जोडून उभा राहतो.)

सट०—(आश्चर्याने) महाराज, आपण असे काय भाषण करितां? मी गरीब व नीच जातीचा एक यत्किंचित् मनुष्य आहे. आपणांकडून अपराध तो काय झाला ?

राजा०—महाराज, आपणा राजेंद्रांना जो नीच जा-

तीचा व यात्किंचित् समजत असेल, तो केवळ मूढ, चांडाळ व महापापी असला पाहिजे. महाराज, मज-सुद्धां छपन्न मांडलिक राजांचीं मस्तकें ज्यांच्या चरणांपुढें नम्रपणें लवतात, त्या सार्वभौम चक्रवर्ती राजाधिराज श्रीप्रतापसिंहमहाराज, व त्यांच्या पट्टराणी, साध्वी मातोश्रीमैनावतीसाहेब, यांच्या पोटीं जन्मलेले अद्वि-तिय पुत्ररत्न, व माझे स्वामी असे सत्वशील छोटे महा-राज—(हैबतराव भेदरून खालीं पहातो.)

बा०—[सत्वशील ऐकतांच] बाळा सत्वशीला, अरे सत्वशीला—[असें ह्मणत एकदम सत्वशीलाच्या गळ्यास मिठी मारून त्याच्या डाव्या खांद्यावर मूर्च्छित पडते.]

सत्वशील—(दोन हातांनीं संभाळून आश्चर्यानें) ही सा-ध्वी माझीच प्रत्यक्ष आई!

राजा—या मातोश्री मैनावतीसाहेब आहेतना? काय विचित्र हा योगायोग? [सत्वशीलाच्या मागे जाऊन] अरे पाणी आणा. पंखा द्या इकडे. (नोकर लोक गडबडीनें आणितात. राजा आपल्या हातानें वारा घालितो. सत्वशील मै-नावतीच्या डोळ्यांस व मस्तकास पाणी लावितो.) अहाहा ! आमच्या मातोश्रीमहाराणीसाहेब येथेंच आहेत असें जर मला पूर्वीं कळतें, तर मी यांचें आदरातिथ्य किती चांगलें ठेविलें असतें ! यांची सेवा किती केली असती ! परंतु हें या हतभाग्याच्या नशिबीं कोठून असणार !

सत्वशील—अरेरे!!! माझी जन्मदाती, माझे परम दैवत, आणि प्रत्यक्ष सार्वभौम चक्रवर्तिनी, पण पुष्कळ वर्षे माझा

बाळ, माझा बाळ, करीत अशी दीन झालेली, अशा माझ्या आईच्या या कंठाला माझ्याच हातून फांस चढून व लोकांसमक्ष हालअपेष्टा होऊन मातृहत्या होण्याची पाळी आली होतीना? व पुन्हां आतां याच घटकेस मला नेत्र भरून पाहून पुरते आनंदाश्रूही निघाले नहीत, तोंच ही नको नको ह्मणत असतां हिच्या समक्ष आपल्याच हातानें मी विष पिऊन मरण पावल्यामुळें पुत्रशोकानें शेवटीं मातृहत्याच वडणारना? हर हर!!! हे हतभागी सत्वशीला, काय हें तुझे पूर्व जन्मीचें संचित, कीं या महासाध्वी सार्वभौमिणीच्या उदरीं तूं कालकूट विष जन्मास येऊन हिचा सारा जन्म केवळ दुःखमय करून टाकिलास! अरे, पोटीं आल्या दिवसापासून तूं हिच्या दुःखास सुरुवात तर केलीसच, पण पुन्हां पुष्कळ वर्षांनीं तुझी भेट होते न होते तोंच हिला तूं आणखी शतगुणित दुःख देणार? काय हा तुझ्या मुखावलोकनाचा परिणाम! केवढें हें तुझे दुर्भाग्य, कीं तुजमुळें एकाही प्राण्याला सुख न होतां सर्वांना महत् दुःख होऊन त्या दुःखांतच त्यांचा शेवट व्हावा; आणि सर्वांच्या हत्येचें पातक तुज अभद्राच्या कपाळीं यावें? अरे, तूं सार्वभौम राजाचा पुत्र होऊन प्रत्यक्ष आपल्या आईलासुद्धां समाधान देण्याचें तुझ्या भाळीं नाही? धिक्कार असो तुला!!! (स्तब्ध राहतो.) आई, सावध हो, सावध हो. या सत्वशीलाकडे एकवार पहा, व त्याला शेवटची भेट देऊन हा पापी देह सोडण्यास आज्ञा दे. आपल्या मातेला व दुसऱ्यांना दुःख देणाऱ्या या पापी

देहास मी अगदीं त्रासलों आहे. (विषाकडे पाहून) हे विषा, जरी देव यासमयीं साम्राज्यलक्ष्मीसहित महासत्ता व महा ऐश्वर्य यांचें आभिष पुढें करून मला मोह घालूं पहात आहे, तरी तूं निराश होऊं नकोस. मी त्या सार्वभौमराज्याला कधींही भुलणार नाहीं. पण काय करूं? पुष्कळ वर्षांनीं माझ्या आईची भेट झाली आहे. त्यामुळे तिला गहिवर घेऊन ती माझ्या अंगार मूर्छित पडली आहे. तरी ती सावध झाल्यावर तिच्याशीं शेवटचे दोन शब्द बोलून व तिची आज्ञा घेऊन नंतर तुला मान देतो. पण हें काय आश्चर्य, कीं मी सार्वभौमराजाचा पुत्र, व ही माझी आई सार्वभौमराजांची पट्टराणी, आणि आमची ही दशा? हें काय?

राजा०—(हात जोडून) महाराज, हें चांगाजीचें पत्र ऐकिल्यावर आपणांला सर्व हकीकत कळून येईल. प्रधानसाहेब, महाराजांना हें पत्र वाचून दाखवा.

प्रधान—आज्ञा, (घेऊन वाचतां.) “ श्री संभाजी
 “ महाराज यांचे चरणीं चांगाजी मांग याचा दंडवत व
 “ विज्ञापना कीं, मी पहिल्यानें बडे महाराजसाहेबांच्या
 “ राजधानींत नोकर होतो. माझे तेथील नांव धर्माजी.
 “ बडे महाराजसाहेबांना त्यांच्या थोरल्या मैनावती राणी
 “ विषयीं वाईट संशय आला. त्यावरून अरण्यामध्ये
 “ तिचा वध करण्याची आज्ञा मला झाली. याच सं-
 “ शयामुळे मुख्य प्रधान यादवरावबाबासाहेब यांच्या
 “ वरही महाराजस्वारी नाराज झाली. त्यांस वरतरफ

- “ करून व त्यांचे सर्व कांहीं जप्त करून त्यांस कैदेत
 “ ठेवण्यांत आले. खरी गोष्ट अशी की, महाराणी
 “ भैनावती व बाबासाहेब हीं दोघे फार सज्जन व पवित्र
 “ माणसे होतीं, परंतु धाकट्या राणीच्या कृष्णकार-
 “ स्थानामुळे हा सर्व प्रकार घडून आला होता. तो
 “ अनर्थ टाळावा ह्मणून मी महाराजसाहेबांच्या आज्ञेस
 “ होय ह्मणून महाराणीस अरण्यांत नेले. त्यावेळीं ती
 “ गरोदर होती. तिला तेथे जवळच एके खेड्यांत
 “ एका बाईपाशीं ठेविले. व मी परत राजधानींत
 “ गेलों. राजधानींत गेल्यावर खटपट करून बाबा-
 “ साहेब, त्यांची स्त्री, व लहान मुलगा, यांस तेथून
 “ युक्तीनें पळविले. प्रधानाचा मुलगा मात्र मी आप-
 “ ल्या जवळ घेतला, व त्या दोघांना कांहीं वर्षे तीर्था-
 “ टन करण्यास सांगितले. प्रधानपुत्रास राणीजवळ
 “ ठेविले. मी मधून मधून राणीच्या समाचारास जात
 “ असे. या संधीस माझी बायको वारली. तिला मुल
 “ बाळ नव्हते. तरी मी दुसरें लग्न केले नाहीं. पुढे
 “ राणी बाळंत झाली. तिला मुलगा झाला. त्याचे नांव
 “ आपले सत्व राखावे ह्मणून तिनें सत्वशील असें
 “ ठेविले. सत्वशील दोन वर्षांचा झाल्यावर मी त्या
 “ राजधानीतील नोकरी सोडिली. महाराणीस पुढच्या
 “ बऱ्यावर नजर देऊन कांहीं वर्षे बैरागीण होऊन
 “ देशपर्यटन करण्यास सांगितले. तिनें मोठ्या कष्टाने
 “ आपला मुलगा माझेस्वाधीन केला. परंतु तिचा

- “ मजवर पूर्ण भरंवसा होता. पुढें मी दोघां मुलांना
- “ घेऊन या राजधानींत आलों. येथें मला नोकरी मि-
- “ ळाली. सत्वशीलाचें नांव सटवार्जी ठेवून व तो माझाच
- “ मुलगा आहे असें प्रसिद्ध करून त्याला मी आपल्या
- “ जवळ ठेविलें. प्रधानपुत्र वसंतमाधव यास येथील
- “ जाहागीरदार आपासाहेब भोसले यांना संतान अस-
- “ ल्यामुळें हा गरिबाचा सांपडलेला मुलगा आहे असें
- “ सांगून त्यांच्यास्वार्थीन केलें ” (थांबतो) बाळपणीं
- माझे लालनपालन मैनावती आईसाहेबांनीं केलें आहेना ?
- अहाहा !!! परमेश्वरा, तुझे मजवर फार उपकार आहेत.
- तूच त्यावेळेस मला सुबुद्धि दिलीस, ह्मणून बाळपणीं
- बरोबर वाढलेल्या माझ्या खऱ्या धन्याला मी जामीन
- राहिलों, व कैदेची दुष्ट पाळी टळली. (न्यायाधिशस)
- न्यायाधीशसाहेब, हे सर्व आपले उपकार आहेत बरें.
- (न्यायाधीश खालीं मान घालून एकाग्र नजरेनें तटस्थ राहतो
- वसंतमाधव पुढें वाचतो.) “ दोन्ही मुलें मजजवळ अस-
- “ तांना मी त्यांस दूध व फळफळावळ यांवर वाढविलें.
- “ राजपुत्र तर मोठेपणींसुद्धां दुधावरच आहे. या रा-
- “ जधानींत आल्यावर राजपुत्राकरितां ह्मणून मी लिहा-
- “ यलावाचायला शिकलों. पुढें मलाच नाना ग्रंथ
- “ वाचण्याची गोडी लागली. राजपुत्रास समजू लाग-
- “ ल्यावर त्याचा विद्याभ्यास मीच केला. हल्लीं तो
- “ चांगला शहाणा झाला आहे. महाराणी, प्रधान, व
- “ प्रधानस्त्री, यांहीं राजपुत्राच्या एकविसाव्या वर्षीं

“ ह्यणजे जयनाम संवत्सरीं रत्नपुरीस यावें, तेथें
 “ मी दोन्ही मुलांसुद्धां भेटेन, व तोंपर्यंत मी लांब व
 “ गैरमाहीत अशा ठिकाणीं गुप्तपणें राहीन, असें त्यांस
 “ सांगून ठेविलें होतें. अगोदर एक वर्ष येथें येण्या-
 “ विषयींही सुचविलें होतें. मला आयुष्य असतें, तर
 “ तो आनंदाचा दिवस मला पाहण्यास मिळता. परंतु
 “ माझा अंतःकाळ येऊन ठेपल्यामुळें ही हकीगत ताई-
 “ तामध्यें घालून राजापुत्राजवळ दिली आहे. व हा
 “ ताईत खुद्द आपणांजवळ देण्यास त्यास सांगून ठेविलें
 “ आहे. तरी बड्या महाराजसाहेबांना ही हकीगत
 “ कळवून त्यांचा पुत्र त्यांच्यास्वार्थीन करावा. ही
 “ चरणीं विज्ञापना. ” माझीही आई आणि बाबा
 अजून आहेत तर ? देवा, त्यांना मी केव्हां बरे पाहीन ?
 (जरा स्तब्ध राहतो व सत्वशीलास हात जोडून) दासावर
 कृपा असावी.

मैना०—[सावध होऊन] बाळा सत्वशीला,

सत्व०—आई, सावध हो. ज्याच्या भेटीकरितां
 तुला प्राणांतिक दुःख भोगावीं लागलीं, तो हा मी तुजजवळ
 च आहे. मजकडे पहा.

मैना०—(दीन स्वरानें) बाळा, कांरे तूं आपल्या जि-
 घाला इतका कंटाळास ? अरे, तुला एवढा वैताग कां
 आला ? मला सांग. बाळा, तुला तान्ह्याला सोडून जे-
 व्हां मी दूर गेलें, तेव्हांपासूनचं माझं दुःख किती ह्यणून
 तुला सांगूं ? आतां फारा वर्षांनीं तूं भेटलास, आणि तुला

तर विष पिऊन केव्हां प्राण सोडीन असं झालं आहे. वाळा, असं करूं नको, माझं ऐक. (वसावयास जाते. राजा खुर्ची जवळ आणितो. सत्त्वशील हात धरून वसावितो, व जवळ उभा राहतो.)

राजा०—(हात जोडून) आईसाहेब, त्या दुष्ट विषाची गोष्ट आपण आतां भगदीं मनांत आणूं नये. मज अधमाला कुत्राद्धि झाली होती, परंतु आपल्या चरणांच्या पुण्यप्रतापाने ती महा भयंकर वेळ टळली. परमेश्वराने मोठा सुदिन दाखविला. आपले नष्ट दिवस निवृत्त गेले. आतां आपण सत्त्वशीलमहाराजांचे सर्व सुख पहाल. वड्या महाराजसाहेबांना आपणांच्छल फारच पश्चाताप झाला होता. तशांतून त्यांना कुसरे पुत्रसंतान नसल्यामुळेतर ते जास्तच दुःखी आहेत. आपण आपल्या छोटेमहाराजांसुद्धां मजजवळ आहांत, ही खबर कळतांच त्यांना फारच आनंद होईल, व ते जसे असतील तसे आपणांस नेण्याकरितां येतील. याहून जास्त आनंदाची वेळ त्यांना दुसरी कोणती येणार ?

सत्त्व०—आई, महाराजसाहेब, यावेळची माझ्या मनाची स्थिति मी आपणांला काय सांगूं ? काय विचित्र वेळ ही ! काय चमत्कारिक योगायोग हे ! केवढा दैवाचा अतर्क्य खेळ, व मज अभाग्याच्या अंतःकरणामध्ये एकाएकीं आनंदाचा महा पूर, व त्या बरोबरच त्यावर अति दुःसह दुखाचा भयंकर शिलापात ! कसा अशा विलक्षण व हृदयद्रावक रीतीनें माझे सत्व पाहण्याचा ईश्वरीसंकेत !

खरोखरीच असा प्रसंग आजपर्यंत कोणावरही आला नसेल. आतांच अगदी थोड्या वेळापूर्वी कसलीही इच्छा न राहतां मरणाचा मला किती उल्हास वाटत होता! व त्याकरितां मी किती आतुर झालों होतो! परंतु, इतक्यांत माझे खरें स्वरूप बाहेर पडण्याचा, व जिला मी मृत समजत होतो त्या माझ्या जन्मदात्या मातेला प्रथमच ओळखण्याचा, असा योग एकाएकीं आणून परमेश्वर कसा माझ्या मनाची चलविचल करूं पहात आहे! व मलाही आतां मरणाची गोष्ट किती अवघड वाटत आहे! काय आश्चर्य आहे, कीं आतांच ज्याला जगामध्ये आपल्या ममतेचें नातलग मनुष्य कोणीच नाही असें वाटत होतें, त्या माझे नवमास ओझे वाहणारी, सार्वभौमराजाची पट्टराणी, व माझ्याच भेडाकरितां पुष्कळ वर्षे बैरागिणीचा वेष धारण करून प्राणांतिक हाल व विटंबना सहन केलेली, अशी माझी आई मजवत्साच्या प्राणावरील संकटसमर्थी कशी गायीप्रमाणे हंबरत आली आहे; व ती, आपणाला फांशिसारख्या भयंकर मृत्यूपासून सोडविणारा सदय व पुण्यशील प्राणी माझाच धर्माजीच्या स्वाधीन केलेला बाळ सत्वशील आहे असें एकाएकीं ऐकून, व तो विषाचा प्याला हातांत घेऊन मरणाची अगदीं वाट पहात आहे हें डोळ्यांनीं पाहून, एकदम आलेला प्रेमाचा पूर व गहिवराचा लोट न सांवरल्यामुळे सत्वशील, सत्वशील, करीत माझ्या अंगावर मूर्छित पडून आतांच सावध झाली आहे. अशा प्रसंगीं को-

णा सत्पुत्राचें अंत करण आपल्या प्रिय मातेकरितां कळवळणार नाही ? व कोण तिच्या मायापाशांत गुंतला जाणार नाही ? तसेंच, जो, या घटकेपर्यंत आपणास नीचाहून नीच व लोकांमध्ये अगदीं तुच्छ अशा अवोर मांग जातींत जन्मलेला एक यत्किंचित् प्राणी समजत होता, त्याला आपण, प्रस्तुत विद्यमान असणाऱ्या सार्वभौम चक्रवर्ती राजाधिराजाचा एकुलता एक औरस पुत्र असून, सार्वभौमत्वाच्या संपूर्ण सत्तचे पूर्ण वारस आहोंत, असें एकाएकीं कळल्यानें कोणत्या मनुष्य प्राण्याला आपल्या अद्वितीय महाभाग्याची विशेष धन्यता वाटणार नाही ? व अशा या अत्यानंदाच्या भरांत कोणाची चित्तवृत्ति बदलणार नाही ? पुन्हां, जो माझा पिता, आपण निपुत्रिक आहोंत असें समजून पुत्रदर्शनाचें सुख आतां स्वप्नामध्येसुद्धां या जन्मीं मिळणें नाही ह्मणून अगदीं उदास झाला आहे, व गर्भवत्सांत वध केलेलें बालक वेळेस पुत्र निघून आजला वयांत आलेला व सर्व साम्राज्य संभाळणारा असा युवराज असता, असें वारंवार मनांत आणून पश्चातापानें व खेदानें आपणास जाळून घेत आहे, आणि रात्रंदिवस झुरणीस लागला आहे, त्याला आह्मी वध केलेलीं मायलेकरें अजून विद्यमान आहोंत अशी खबर कळतांच त्याच्या आनंदास पारावार नाहीसा होऊन, तो आह्मांस पाहण्याकरितां भूकंतहान व मानापमान वगैरे सर्व सोडून जसा असेल तसा कसा मोठ्या त्वरेनें धांवत येईल ? व येतांक्षणींच

आधीं मला घट्ट आलिंगन देऊन आपल्या आनंदाश्रूंनीं पुन्हपुन्हां मला किती वेळां तो सर्वांग नाहूं घालील ? आणि मलाही, दुःखानें होरपळून गेलेल्या आपल्या पित्यावर केवळ एका दर्शनानेंच पूर्ण सौख्याची अद्वितीय वृष्टि करून, त्यास आनंदाआनंद दिल्याचें केवढें मोठें दिगंतरीं पसरणारें यश व महापुण्य हीं मिळणार आहेत ? तेव्हां, अशा या अपूर्व महाभाग्याचा व पूर्ण आनंदाच्या गोष्टींचा योग एकाएकीं आल्यानें या पृथ्वीवरील कोणता मनुष्यप्राणी मायेच्या मोहपाशांत गुंतून आपलें आयुष्य वाढण्याची इच्छा करणार नाही ? व साम्राज्याच्या महा ऐश्वर्यासहित आपल्या वृद्ध माता-पितरांसन्निध राहून, व अति सुंदर अशा वधू बरोबर विवाह करून नंतरच्या खरोखरीच अंवरणनीय अशा सौख्यामध्ये कालक्रमण करण्याचा अभिलाष कोण करणार नाही ? आणि, आपल्या पूर्व संकल्पा-विषयीं झाली गोष्ट ती ज्याच्या त्याच्या देवानें झाली, अशा प्रकारचें मनाचें समाधान करून, व मातेचें निमित्त्य पुढें करून, प्राणाचा नाश करणारा हा विषाचा प्याला कोणता मनुष्यप्राणी ; तिरस्कारानें दूर भिरकावून देणार नाही ! पण अशी गोष्ट मजकडून कधींही होणें नाहीं. माझा शब्द सत्वाची एक स्वयंप्रकाश ज्योति हा मृत्यु-लोक सोडून जाते वेळीं घेऊन गेली आहे; व जो मी नीच मांग जातीचा सटवाजी असतांना कोणताही लोभ न धारतां आपले सत्वास कधीं ढळलों नाहीं व कृतघ्न झालों

नाहीं, तो मी, आतां उत्तम क्षत्रिय कुलांतील व त्यांतून महासाध्वी मैनावती महाराज्ञीचा कुमार सत्वशील झाल्यावर या नाशवंत देहाकरितां किंवा दोन दिवसांच्या क्षणभंगुर ऐश्वर्याकरितां वचनभ्रष्ट होऊन कृतघ्न होईन, अशी गोष्ट तर कधीच होणार नाही. पण काय करावे? आईच्या या करुणास्वरापुढे मात्र मी अगदी हतवीर्य झालों आहे. कारण, तिकडे ती दैदिप्यमान ज्योति आपल्या सत्वाच्या प्रभावाने माझा प्राण स्वर्गलोकीं आपणाकडे आकर्षण करित आहे, व इकडे पुष्कळ वर्षांनीं याच घटकेस भट झालेल्या आईचा अनि-
 चार ममतापाश मला भूले गेलेच ठेवू पाहात आहे, आणि अशा या दुःसह ओढाताणीमुळे माझा जीव अगदीं विव्दळ होऊन गेला आहे. (स्तब्ध राहतो.) अहाहा !!! चार घटकांपूर्वीच जर हे वृत्त मला समजले असते, किंवा मी विष प्राशन केल्याची सूचना मिळाल्यानंतर विष पिण्यास सांगण्याचे मला सुचले असते, तर अशा या सर्वांच्या महदानंदसमयीं माझ्या आनंदरूपी दिव्याची जोत कां बरे मालविलेली असती? व संपूर्ण साम्राज्याच्या उत्साहरूपी सूर्याने पूर्णपणे प्रकाशित होणाऱ्या आनंदमय सृष्टीच्या जागी, वर्षाऋतूतील नभांनीं सर्व दिशा भरून जाऊन प्रचंड मेघधारा वर्षत आहेत, अशा अमावास्येच्या मध्यरात्रीचा निविड अंधःकार होण्याची वेळ कां बरे आली असती? परंतु अरेरे !!! त्या महाशक्तिमान, महातेजस्वी, महामंगला, जी, ईश्वराची अतिप्रिय वस्तु व

सर्व साम्राज्याची पूर्ण शोभाच, प्राणीमात्राचा केवळ संतोष व पृथ्वीवरील समृद्धीचा मोठा आधार, निर्मळ शौर्याची प्रत्यक्ष स्फूर्ति व ज्ञानाचे अगाध भांडार, दयेचा महासागर व पुढच्या अपूर्व आनंदसोहळ्याचे कारण, आणि माझाच प्रत्यक्ष प्राण, अशा शुद्धसत्वा अमृतसंजीवनीचा मज जन्मकरंट्याच्या हातून या चार घटकांपूर्वीच नाश होऊन गेल्यामुळे असा दुःखमय प्रसंग येत आहे. व कांहीं वेळाने साम्राज्य या उद्यानांतील मानवरूपी सर्ववृक्षलतादिकांचा प्रफुल्लितपणा व टवटवी जाऊन व सर्व शुष्ककाष्ठे होऊन, शेवटीं आसमंतात विस्तीर्ण वाढणाऱ्या शोकार्णवांत तीं सारीं वाहून जाणार आहेत. आणि यही सर्वांचे कारण हा मी पापी आहे.

मैना०—सत्वशीला, अशा या आनंदाच्या वेळीं तू रे कां वाळा असा उदास झाला आहेस? अशी काय तुझ्या मनाला हळहळ लागून गेली आहे, कीं तुला या वेळीं प्राण सोडिलाच पाहिजे ? वाळा, काय आहे तें मला सांग.

राजा०—प्रधानसाहेब, महाराज असे उद्गार कां काढितात तें मला समजत नाही. महाराजांच्या अपूर्व लाभांमुळे आपण सर्व काय काय उमेदी करीत आहोत, आणि महाराजांच्याच मुखांतून असे उद्गार ?

प्रधा०—मलाही हें गूढ काय आहे तें समजत नाही. (सत्वशीलास हात जोडून) अन्नदाता, आपल्या मनाची अशी स्थिति कां झाली ?

मैना०— बाळा, सांगरे सांग. असें काय तुझ्यां मनालां खात आहे ?

सत्वशी०—(कंठ भरून येऊन उसासा टांकतो.) आई, माझी अशी स्थिति होण्याचें कारण माझ्या नेत्रांसमोर अगदीं मूर्तिमंत आहे. पण—(स्तब्ध राहतो इतक्यांत हुजऱ्या येतो.)

हुज०—(मुंजरा करून) सरकार, ताईसाहेबांनीं रात्री मला हें पत्र देऊन ठेविलें आहे, आणि सकाळीं सरकारस्वारी येथून उठण्याच्या पूर्वी आपल्याच हातांत हें देण्यास सांगितलें आहे. (पत्र देतो.)

सत्व०—आई, हेंच माझ्या या स्थितीचें कारण आहे. (डोळे पुसतो.)

राजा०—(पत्र वाचतो व उसासा टाकून) प्रधानसाहेब, घात झाला. श्रीमती पहाटिस विष प्याली. वैद्याला घेऊन लौकर महाराजांच्या ठिकाणीं या. आम्हीही सर्व तिकडेच येतो. [प्रधान जातो.] महाराज, विष पिऊन फार वेळ झाला नसेल, तरी आपण श्रीमतीकडे जाऊं चला. (डोळे पुसतो.) हर हर !!!

सत्व०—महाराजसाहेब, वेळ फार होऊन गेला. आतां तिची आशा नाही.

मैना०—सत्वशीला, एव्हांच धैर्य सोडूं नको. (राजास) महाराजसाहेब, चला आधीं आपण तिकडे जाऊं.

सत्व०—पण आई, जी श्रीमतीची वाट तीच माझी वाट. हा प्याला मला बरोबर नेलाच पाहिजे.

राजा०—कोतवाल, माझी लाडकी जर उठून बसली, तर ती छपन्न राजांवरील स्वामिणी झालेलीच आहे. तेव्हां या राज्याचो मला आतां इच्छा नाही. ती न उठल्यास मग मात्र मला आजपासून कसलीच जरूर नाही. मी शुद्ध वैरागी होणार. तरी आतांच्या आतां तमाम स्वार लोक बोलावून त्यांस शहरांत ठिकठिकाणीं व शहराबाहेर भावतालीं लांबीच्या पल्ल्यावर जेथे तेथे पाठवून चोहोकडे लोकर जाहिर करा कीं, राजकन्या श्रीमती पहांटेस विष प्राशन करून बेशुद्ध पडली आहे. तरी तिला जो कोणी उठवून बसवील, त्याला आजपासून माझे सर्व राज्य बक्षीस देण्यांत येईल.

सत्व०—महाराजसाहेब, जिजाबाई भितीमुळे वेळेस आपल्या जिवाला अपाय करून घेतील, तरी त्या राजवाड्यांत आहेत किंवा कोठे गेल्या याचा तपास आधीं करवा.

राजा०—कोतवाल, जिजाबाईचाही शोध करून त्यांना श्रीमतीकडे पाठवा. (कातवाल जातो)

मैना०—चला आधीं श्रीमतीकडे. (सत्वशील प्याला घेतो. सर्व जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—सत्वशीलाची जागा.

(श्रीमती विष पिऊन निजलेली आहे. दोन्ही बाजूस दोन मांग उभे आहेत.)

रामबा—कायरे महादबा, वेळ बराच होऊन गेला. धोंडवा आणि कोण्डाजी अजून आले नाहीत?

महा०--खरेंच. इतका वेळ लागू नये. (जरा विचारांत पडतो) हें पहा रामबा, तू येथेच अस. मी जरा तिकडे जाऊन पाहून येतो. .

राम०—जा. पण लौकर ये हो. (महादबा जातो.) देवा, आमचा सटवाजीदादा गेला. सटवाजीदादा, तुझ्यामुळेचरे या बाईसाहेबांचे पाय आमच्या नजरेस पडले, व यांच्या तोंडचा बंधू हा शब्द आह्याला मिळाला; नाहीतर ही राजाची मुलगी कोटली आमच्या पाशी बोलणार आणि आह्याला बंधू ह्मणणार; (इतक्यांत महादबा घांदलीने धांवत येतो.)

महा०—रामबा, रामबा, सटवाजीदादा अजून आहेरे. अरे, हें काय झालें? तो पहा येत आहे. त्याच्या बरोबर पुष्कळ मंडळी आहे. महाराजसाहेबसुद्धा आहेत.

राम०—(भिऊन) खरेंच? तर मग मोठी कठीण गोष्ट आहे. (आश्चर्याने) अरे, तो कोण्डाजी कां बरे धांवत आला? अरे, आहे तरी काय? (कोण्डाजी येतो.)

कोडा०—रामबा, महादबा, अरे आपला सटवाजी दादा मांग नाही. तो बड्या महाराजसाहेबांचा मुलगा आहे. चांगाजीच्या पत्रावरून हें समजलें. सगळी हकिगत मी मग सांगेन. पण हें पहा, आतां ती मंडळी आली ह्मणजे आपल्याला दूर उभे राहिले पाहिजे बरे.

(रस्ताकडे पहातो.) रामबा, आले आले. (दूर उभे राहतात. मंडळी येते)

सत्व०--मित्रांनो, भिऊं नका. मी तुमचा आहे तोच आहे.

राजा०--अजून वैद्यबुवा आले नाहीत? (उससा टाकतो व डोळे पुसून श्रीमतीजवळ बसतो. व तिच्या तोंडावर हात फिरवून) लाडके, हें तूं काय केलेंस? (मैनावती श्रीमतीजवळ एका वाजूस बसून तोंडावरून हात फिरविते. राजा डोळे पुशीत दूर होतो. सत्वशील श्रीमतीच्या दुसऱ्या वाजूस बसतो. सर्व उभे राहतात.)

सत्व०--(श्रीमतीच्या अंगावरील वस्त्र काढितो) आई, हीच ती माझ्या साम्राज्याची अखंड लक्ष्मी व माझ्या आल्हादाचा पूर्ण चंद्रमा. महाराजसाहेब, हेच तें आपल्या पोटी निर्माण झालेले सद्गुणांचे केवळ सार व चातुर्याची अगाध खाण. न्यायाधीशसाहेब, हीच ती प्रत्यक्ष सद्बुद्धि व सत्वाच्या आनंदाचे पूर्ण भांडार, अशी माझी जीवनकळा या माझ्या पूर्व दर्शेतल्या वस्त्रांवर प्राणीमात्राला एकदांच येणारी अखंड निद्रा घेत पडली आहे. व या निद्रेमधून जागी होऊन ही उठून बसेल अशी आशा नाही. (डोळे पुसतो. सर्व पुसतात.)

(प्रधान व वैद्य गडबडीने येतात. वैद्य मुजरा करितो.)

राजा०, वैद्यबुवा, श्रीमती पहांटेस विष पाली आहे. लौकर औषधोपचार करा.

वैद्य--(नाडी पाहून हात जोडतो.) सरकार, वेळ फार

झाल्याने विषाचा पूर्ण अंमल होऊन गेला. नाडीही बहुतेक बंद पडत आली. अशा स्थितीत भाइया औषधाला गुण येणे कठीण आहे. मी आपलेकडून उपचार करितो, पण त्याने गुण येईलसा दिसत नाही. काय करावे? उपाय नाही. (असे ह्मणून एक मुळी काढितो व उगाळून देतो)

राजा०—(डोळे पुंशति) वैद्यबुवा, उपाय नाहीना? हर हर!!! घात झाला हो घात झाला. माझी श्रीमती मला सोडून गेली. धिक्कार असो मज निदर्शाला. न्यायाधीशसाहेब, त्या चांडाळ शास्त्र्याच्या सांगण्यावर भरंवसा ठेवून आपणा सज्जनांचे ऐकिले नाही व दया केली नाही, ह्मणूनच मला प्ररमेश्वराने ही अति भयंकर शिक्षा केली. आतां मला सर्व शून्यवत् आहे. मला राज्य नको. कांहीं नको. मला आतां जगतामध्ये रहावेसेसुद्धां वाटत नाही. श्रीमती, शेवटीं मला न कळवितां अशा रीतीने तू आपला शब्द खरा केलसना? चातुर्यखाणी, शाबास, शाबास!!! लाडके, मला कां नाही कळविलेस? मी कधीही तुझ्या इच्छेविरुद्ध जातोंना. (डोळे पुसून स्तब्ध रहातो,) हर हर!!! म्यां चांडाळाने न्यायाधीशसाहेबांच्या त्या अमोह्य शब्दास मान देऊन शिक्षा रद्द केली असती, तर आज नाही पण कांहीं दिवसांनी तरी किती आनंदाचा दिवस मला आला असता! व श्रीमती, तुला ही विष पिण्याची वेळ कां बरे आली असती! पण म्यां दुष्टाने दया केली नाही, आणि

हा अनर्थ ओढवून घेतला. अहाहा !!! दया ही कशी वेळेस ध्यानींमनींसुद्धां नसणारें महासौरुय देणारी वस्तु आहे ! मीच प्रत्यक्ष जर तेवढी दया करितों, तर कांहीं दिवसांनीं मी केवढ्या मोठ्या आनंदाच्या उंच शिखरावर जाऊन पोहोचतो ! व या घोर अनर्थाचा आणि अपयशाचा वांटेदार कां झालों असतो ! परमेश्वरा, जो मनुष्यप्राणी आपल्या अंतःकरणांत दुसऱ्याविषयीं नेहेमीं दया बाळगील, त्याचें परिणामीं खरें खरें कल्याणच होईल यांत अगदीं संशय नाहीं. श्रीमती, मी तुझा चांडाळ पिता तुझ्याच प्राणाचा नाश होण्यास कारण झालों. विकार असो मज नष्टाला. शिव शिव!!! किती मी मूढ व अंध ! तेवढी शिक्षा जर रद्द केली असती तर ही वेळ कां येती ? श्रीमती, पित्याला सद्गति देणारें तुझ्यासारखें अद्वितीय कन्यारत्न माझी शेवटची भेट घेण्याकरितां मोठ्या प्रेमानें बाबा, बाबा, ह्मणत पुढें यावें, आणि म्यां दुष्ट चांडाळानें काल तुझा तिरस्कार करावा काय ? हर हर !!! श्रीमती, त्या वेळेस तुझ्या त्या कोंवळ्या मनाला तरी काय वाटलें असेल ! लाडके, आज तुला असें करावयाचें होतें ह्मणून तूं मला शेवटची भेटावयास आली होतीस, असें जर मला सांगतीस, तर वाळे, जरी मला तुझा राग आला होता, तरी शेवटीं तूं माझी खरी खरी लाडकीच होतीस. (डोळे पुसतो) आतां काय उपयोग ? तूं गेलीस. (सर्व डोळे पुसतात. राजा सत्वशीलास हात जोडून) महाराज, माझ्या दुर्दैवानें श्री-

मती तर गेलीच. ती आतां येत नाही. पण आपणांकडून तरी असें न व्हावें. फारच अनर्थ होईल. बडे महाराजसाहेबांचा मजवर अति कोप होईल. त्यांना दुःखांत अधिक दुःख होईल. आणि अशी गोष्ट मी तरी कशी करूं दिली, हाणून माझा मोठा दुर्लौकिक होईल. आपण माझ्या यजमानसाहेबांचे पुत्र दैवयोगानें मला मिळालां आहांत, व आपणांस त्यांच्या स्वाधीन करीपर्यंत आपल्या संरक्षणाची सर्व जबाबदारी व जोखीम हीं मजवर आहेत. तरी त्यांची भेट होईलपर्यंत तरी आपणांकडून अशी भयंकर गोष्ट होऊं नये. इतकें माझे सेवकाचें ऐकण्याची कृपा व्हावी.

मैना० - बाळा, ऐक. आपलाच हेका धरूं नको. तुझ्या एका जिवाकरितां चोहोंकडे कसा अनर्थ होऊन जाईल इकडे लक्ष्य दे.

सत्व० - आई, महाराजसाहेब, आपली गोष्ट तर निराळीच, पण अगदीं तिऱ्हाईत अशा कोणत्याही प्राण्याचें नम्रपणें ऐकणारा व त्याचें मन न मोडणारा असा हा सत्वशील आहे. परंतु काय करावें? उपाय नाही. माझा प्राण सर्वस्वी या पतिव्रतेला विकलेला आहे. आतां त्यावर माझी किंवा दुसऱ्या कोणाचीच सत्ता नाही. केवळ हिला दिलेल्या वचनाचा मी आहे. आई, काय सांगूं, हिचा तो शेवटचा प्रत्येक शब्द हिच्या प्राणाबरोबर माझा प्राण घेऊन जाण्याविषयीं एकसारखा अट्टहास करीत आहे, व घेऊन गेल्याखेरीज

राहणार नाही. मात्र, सर्व वस्तुमात्राचा वाट येऊन पूर्ण निर्वृत्तिस्थिति धारण केलेल्या या परम कनवाळू महासतीलाच जर आपणां सर्वांना आनंद देण्याचे वाटले, व हात जोडून चरणाशी तिष्ठत असणाऱ्या भूलोकच्या सर्व सौख्याची दया येऊन त्याचा आदर करण्याचे हिच्या इच्छेस आले, तरच ही साध्वी आपली ही अखंड व अचेतन समाधि सोडून आपले मिटलेले नेत्र पुन्हां उघडील; आणि असे झाले, तरच आपणांस माझी आशा आहे. हिने नेत्र उघडून पाहिल्याशिवाय पुढच्या सुखाकडे किंवा अनर्थाकडे दृष्टि देण्यास मी केवळ अंध व हृदयशून्य आहे. अशाकरितां महाराज-साहेब, आतां पित्याच्या भेटीची वाट पहाणे नाही, कोणाच्या संरक्षणाची मला जरूर नाही, व माझ्यामुळे कोणावर अपयश येण्याची काळजीही नाही. हिला दिलेला शब्द मला पूर्ण केलाच पाहिजे. त्यांतून, माझ्या जन्माचीही पुरती वाट न पहातां पित्यानेच माझा त्याग केला आहे, तेव्हां त्याची मजवर कांहींच सत्ता नाही. (मैनावतीस) आई, तुझ्यामुळेच मला हा अमोक्ष मान-वदेह मिळाला आहे. तुझ्या उदरीं जन्मल्यानेच मी क्षत्रिय व राजकुलोत्पन्न आहे. तुझ्या कृपादृष्टीनेच तुजपासून दूर कां होईना, पण आज मी लहानाचा मोठा होऊन तुझ्याच पुण्याईमुळे सुशील व सद्गुणी नि-बालो आहे, व आतांच्या या प्रसंगी सार्वभौमत्वासारखे महभाग्य आले असतांही तिकडे न पाहतां प्राण देऊन

वचन पूर्ण करण्याविषयी माझी बुद्धि स्थिर आहे, हा तुझ्याच सत्वाचा प्रभाव आहे. आणि शेवटी, तुझ्याच आशीर्वादाने माझे हे वचन सिद्धीस जाऊन मी तुझा बालक सत्यवचनी व निष्कलंक सुपुत्र होणार आहे, व तुझे व माझे मनुष्यजन्मास आल्याचे सार्थक होणार आहे. आई, केवळ धनाचा व पुत्रपौत्रादिक सुखाचा लोभ करणारे मनुष्यप्राणी साधारण वर्गीपैकी आहेत. परंतु जिवाचे चीज व सार्थक करणाऱ्यांचा वर्ग सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ते प्राण्याचे चीज सत्यवचन, कृतज्ञता, व परोपकार, यांचे खरे खरे होत असते. आई, तू जाणतच आहेस, की मनुष्यप्राण्याच्या धैर्याची व त्याच्या निरिच्छतेची खरी पारख त्याच्या सत्यवचनांत आहे, आणि आपल्या क्षत्रिय कुलामध्ये जन्मलेल्या प्राण्यासतर दिलेल्या वचनाचा भंग व कृतघ्नता यांसारखे लांछन व महत्पाप दुसरे कोणतेच नाही. ह्मणूनच द्रव्यादिकाची कोणतीही तृष्णा न राहिलेले असे महान महान योगी व तपस्वी, शेवटी आपल्या सत्वाची परीक्षा देऊन जिवाचे सार्थक्य करण्याकरितां जन्मतांच प्राणवर उदार अशा मनोवृत्तीचे बनून, क्षत्रियकुलांत वीरांचा जन्म घेतात. व बालपणापासुवच आपला शब्द वृथा न व्हावा ह्मणून हातांत शीर घेऊन आपल्या धैर्यादि सर्व गुणांच्या परीक्षेची वाट मोठ्या उल्हासाने पहात असतात. ती अपूर्व संधि आई, आतां आली आहे. यावेळीं तुझ्या व माझ्या सत्वाची परीक्षा आहे. त्यांतून

आपल्या विपत्तीच्या दिवसांत केवळ सत्वावर भरंवसा ठेवून व ते मी राखावे ह्मणून माझे नांव सत्वशील असे तूच ठेविले आहेस, व त्याप्रमाणे तुझा तो हेतु पूर्ण होण्याचा व तुझ्या सत्वाचा प्रकाश सर्व पृथ्वीवर पडण्याचा दिवस आज आला आहे. आतां, एकवार मला पाहण्याचा तुझा हेतु होता, पण तो ही तुझ्या सत्वावर दृष्टि देऊन परमेश्वराने मोठ्या विलक्षण रीतीने पूर्ण केला आहे. तरी आई, या वेळेस तू ममता व लोभ सोडून दे, आणि आपल्या कर्तव्यामध्ये यशस्वी हो असा मला आशिर्वाद दे. आणखी आई, ज्या वेळेस तुझ्या मुलाचे खरे स्वरूप अगदी गौप्य होते, व सर्व लोकांच्या नीच व अमंगळ मांग जातीचा मनुष्य समजत होते, अशा त्या माझ्या दर्शेत या एकट्या श्रीमतीनेच तुझ्या मुलाला तुझ्या योग्यतेनुरूप असा बहुमान दिला. आपल्या संकल्पाप्रमाणे मनोभावे माझी पत्नी झाली. मजकरितां आईबाप, राज्य व सुख या सर्वांचा हिने लोभ सोडिला. मजबरोबर आपणही विरक्त राहिली. व शेवटीं माझा प्राण जाण्याची वेळ आली ह्मणून माझ्यापूर्वी आपणच होऊन भयंकर विषाचा प्यालाही मोठ्या आनंदाने प्याली, आणि आतां प्रेत होऊन अशी पडलेली आहे. आई, तुला काय सांगू? तरुण व रूपवती राजकन्या पतीच्या अंगस्पर्शाचा निजध्यास शारिरीक सुखाकरितां करितात, पण ही सुंदरी केवळ माझ्या चरणांवर मस्तक ठेविण्यापुरत्याच अंगस्पर्शाची भुकेली होती. व

त्याविषयीची आज्ञा जेव्हां ही वेल्हाळी मजपार्शीं मागूं लागली, व तें मी माझ्या त्या वेळच्या भिन्न जातीमुळे तें नाकारिलें, तेव्हां निदान कधींतरी एकावेळेची तरी आज्ञा द्या, ह्मणून मोठ्या आशेनें मला ह्मणाली. त्या वेळीं माझ्यानेंही हिला नाहीं ह्मणवेना. आई, तो आपला हेतु या श्रीमतीनें विष प्यावयाच्या वेळीं पूर्ण करून घेतला. व मोठ्या प्रेमानें आणि अक्तीनें आपलें मस्तक माझ्या चरणांवर ठेवून ' देवा, असल्या पवित्र पदकमलांचा लाभ मला निमिषमात्रच मिळावा ना ? ' असें कंठ भरून आल्यामुळे करुणास्वरानें अडखळत ह्मणत तसेंच मस्तक ठेवून स्तब्ध राहिली. व कांहीं वेळानें उसासा टाकून मोठ्या कष्टानें हिनें माझे चरण सोडिले. आई, त्या वेळचें हिचें तें एकंदर स्वरूप, हिचें तें म्लान वदन, हिची ती गंभीर व निराश मुद्रा, व विष पिऊन निजल्यानंतरचा हिचा तो, " प्राणनाथ, मला एकटीलाच सोडून दुसरीकडे राहूं नका " हे शब्द निवतांना शेवटचा हाललेला अधरोष्ठ, आणि मजकडे टक लावलेली हिची ती शेवटची नजर, हीं सर्व, आई, माझ्या नेत्रांसमोर अगदीं मूर्तिमंत उभी आहेत; व सत्वशीला, तूंही आतां कसा वर्ततोस तें पाहूं ह्मणून प्रत्येक क्षणीं हिणवून मला लाजवीत आहेत. आई, अशा सीतीनें ही क्षत्रियकुमारी श्रीमती लहान वयाची अबला होऊन हिचा शुद्ध संकल्प व त्याप्रमाणें वर्तन, हिचें निर्मळ प्रेम, आणि निस्सम भक्ति, व हिचें विलक्षण स्थैर्य

आणि प्रचंड धैर्य. तरी अशा शुद्ध, एकवचनी, व प्रेमळ अबलेशीं मी तुज महाराज्ञी राजेश्वरीच्या कुमार-सत्वशीलानें प्रतारणा करावी, व महाअधम, चांडाळ, व कृतघ्न असा होऊन परमेश्वरापुढें उभें रहावें, हें तुला पसंत होईल? आई, तूंच सांग. (राजासुद्धां सर्व डोळे) पुसताव.]

मैमा०—(डोळे पुसून करुणस्वरानें.) सत्वशीला, हें विष तूं पिणार तर? पी बाळा. कृतघ्न होऊं नकोस. (स्तब्ध राहते.) धमाजीं, असल्या सद्गुणी बाळरत्नाचं सुख तुला किती तरी वर्ष मिळालं? आणि जिनें जन्म दिला त्या मला आईला कायती हीच घटका ना? (स्तब्ध, राहून डोळे पुशीव.) कमलिनी तरी माझ्या नजरेस पडते किंवा नाहीं कोण जाणे (डोळे पुशीत स्तब्ध रहाते.) देवा, किती झणून सहन करूं? (सत्वशीलास) सत्वशीला, तुझी बहीण तुझ्या नजरेस पडली नाही. काय हें जन्मांतर! तुम्ही दोघं सार्वभौम राजाचीं मुलं मज पापिणीच्या पोटीं आल्यामुळें तुमचं एकमेकांस दर्शनं तर नाहीच, पण एकमेकांची माहितीसुद्धां नाही. हर हर !!! (डोळे पुसून कांहीं वेळानें.) बाळा, मी तुला आड येत नाहीं बरे. मलाही आतां कसली इच्छा नाही.

सत्व०—अरेरे!!! मला बहीण असून तिची व माझी भेट आतां नाही ना? तिला माझी आतांची हकिमत कळल्यावर ती किती दुःख करील? मजकरितां किती आक्रोश करील? मला भावाला डोळ्यांनीं पाहिला नाही

हणून ती कित्ती खंत करील? (डोळे पुसतो व स्तब्ध राहतो)
मर्जी परमेश्वराची! आई, श्रीमती आतां उठत नाहीं.
तरी मला आज्ञा आहे ना? (गुड्यावर वसून विषाचा प्याला
हातांत घेतो.)

न्याया०—(डोकीवरील रुमाल फेंकून.) लज्जे, आतां
तरी सोड. सत्वशीला, माझं वहिणीचं थोडेसं ऐकशील कीं
नाहीं? जरा थांब. (सत्वशीलाच्या हातचा प्याला खाली ठेविते.)
आई—मैनावती एकदम उठून कमलिनीस पोटाशीं धरिते.)

मैना०—तूच कमलिनी! बाई तू ग कां अशी ?

राजा—(आश्चर्याने) या कमलिनीताईसाहेब ? हा
काय चमत्कार आहे !

सत्व० (आश्चर्यचकित] अहाहा !!! ही न्यायमूर्ति
प्रत्यक्ष माझी ताईना ? (स्तब्ध राहून) काय हें वहीण-
भावांचें परस्परांवर नैसर्गिक प्रेम ! व एका उदराच्या
ममतेनें कितां ही विलक्षण आकर्षणशक्ती ! एकून सृष्टी-
चे निष्पत्त्याच्याही पलीकडचे आहेत. (मैनावती क-
मलिनीस सोडते.) श्रीमती, चारच घटका जर तू धीर धर-
तीस, तर हें आमचें नातें ऐकून तुला कित्तीतरी नवल
वाटलें असतें ? (डोळे पुसून स्तब्ध रहातो.) ताई, तू मा-
झ्या हातचा प्याला खाली ठेविलास, पण तो मला सो-
डितां येत नाहीं.

कम०—सत्वशीला, तू याला सोडूं नको, व मीही
तुझ्या वचनाआड येत नाहीं. पण माझं थोडेसं ऐक.
श्रीमतीची तर आतां आशा नाहीच. पण वेळेस ही

उठल्यास सर्वांना आनंद व महत्सौख्य होणार आहे, न उठल्यास सर्वांना महत् दुःख व शोक होणार आहे; आणि परमेश्वराचा हेतु तर आपणास कळत नसतो, सत्वशीला, पुढच्या विशेष चांगल्याकरितां परमेश्वर कधीं-कधीं आधीं महा वाईट प्रसंग आणितो, व त्या वाईटामुळेच पुढचं चांगलं झालं, नाहीतर तें होण्याचा संभव सुद्धां नव्हता, असाही अनुभव दुनयेमध्ये पुढे कळ येतो. सत्वशीला, आपलीच गोष्ट पहा. आईला फांशी जाण्याची वेळ आली ह्मणून ती दुःखानें विलाप करूं लागली. तो विलाप अवचित् तुझ्या कानां पडला. त्यानें तुझे अंतःकरण कळवळून तुला दया आली, व खोटे फांस करून तूं आईला वांचविलंस. अशा रीतीनें आईला वांचविलं ह्मणून तुला देहांत शिक्षा झाली. आणि त्याप्रमाणें तुझा प्राण जाण्याची वेळ आज आली होती, ह्मणूनच तुझे खरं स्वरूप आज बाहेर पडलं, व त्याबरोबर आत्मीही प्रकट झालों. सत्वशीला, इतके प्रसंग जर न येते, तर आणखी कांहीं काळपर्यंततरी आपण सर्व येथेंच असून एकमेकांस अगदींच परकीं अशीं राहिलों असतो. तसंच, विशेष पुण्यवान व भाग्यशाली प्राण्यावरील दुर्देवाचा प्रसंग कांहींतरी परमेश्वरी हेतूनेच येत असतो. कारण, त्या प्रसंगाच्या निमित्तानेच दुसऱ्या अनेकांचं कल्याण होण्याचा योग असतो. त्याप्रमाणेंच वेळेस आपली भात्री सार्वभौमिणी व राजेश्वरी अशी ही श्रीमती आज विष पिऊन मरण पावल्याप्रमाणें झाली आहे, ह्मणूनच

हिला उठविणाऱ्या कोणातरी पुण्यवानाची आपणांला आज जरूर आहे. आणि सत्वशीला, तो जर या वेळेपर्यंत दैवयोगाने फारच विपत्तींत असून शेजाऱ्यासही त्याचं नांव माहीत नाही इतका अप्रसिद्ध असला, व त्याचं तें दुर्दैव सण्याची वेळ आतांच आली असली, तर त्याचं दैव उचळण्याचा ईश्वरी संकेत या श्रीमतीमुळेच नसेल कशावरून ? कारण, कर्मधर्मसंयोगाने त्याजपाशीं असलेल्या औषधीस यश आलं, आणि जर आज ही श्रीमती उठून बसली, तर हे महाराजसाहेब पिता व हिच्या करितां प्राण देण्यास सिद्ध झालेला तूं सार्वभौम राजा त्याला काय काय देऊं शकणार नाहीत? व छपन्न मांडलिकराज्यांसुद्धां तुझ्या अमलामध्ये त्या धन्वंतरीच्या नांवाला कोण सन्मान देणार नाही ? अशा रीतीने, सत्वशीला, परमेश्वराचा हेतु आपल्या बुद्धीच्या अगदीं बाहेर आहे. आपण मागतांना शुद्ध अंतःकरणाने चांगलं मागावं, व त्याकरितां प्रयत्न करावा. पुढें देणं न देणं हें परमेश्वराकडे. प्रयत्न न केल्याबद्दलचा दोष तरी आपणांकडे येणार नाही. ह्मणून ह्मणतें कीं, पुढच्या बऱ्यावाईटाचा सर्व भार तूं परमेश्वरावर घाल, व ज्या सूर्योदयाच्यापूर्वी श्रीमती विष प्याली, तो आजचा मध्यान्हीचा सूर्य मात्र उलटू देऊं नकोस. तोपर्यंत औषधोपचार मिळून यश येण्याविषयीं आपण सर्व परमेश्वराची करुणा भाकूं. न जाणो, असल्या प्रखर पातिव्रत्याच्या साध्वीकरितां परमेश्वर काय नाही करणार?

व ही श्रीमती उठून बसणार नाही कशावरून ? त्यांतून नच उठली, तर मग या (बोट दाखवून) या प्याल्याचा स्वीकार करणंच आहे. तरी सत्वशीला, मी सांगते यांत वचन-भंग किंवा कृतघ्नता न होतां आपण ही आपल्या प्रयत्नांत चुकलो नाही, व सर्व परमेश्वराकडेसच राहिल.

गृह्य.—(हात जोडून.) महाराज, तार्ईसाहेबांचें ह्यणणें खरें आहे.

मैना०—सत्वशीला, कमलिनीचं ऐक. बाळा, असं केल्यानें तुजकडे दोष येत नाही.

सत्व०—आई, इतकें मी ऐकितों. (श्रीमतीकडे दृक लावून पहातो व कांहीं वेळानें.) अहाहा!!! काय हें लावण्य-स्वरूपाचें अप्रतिम ध्यान! आणि त्यावर विरक्ती आणि नैराश्य यांची किती ही विलक्षण शोभा! परमेश्वरा, हें पाहून तुझा कोणता महाज्ञानी अगदीं थक्क होऊन जाणार नाही? आई, हें सत्ताधीश राजाचें एकुलतें अति लाडकें कन्यारत्न, पण मोठमोठाले महंतही माना डोलावतील, अशी पूर्णशांती इजमध्ये वसत होती. तार्ई, ही सोळासतरा वर्षांची लहान अबला, पण प्रौढ व शूर अशा वीरांनीसुद्धां लज्जित व्हावें, अशा प्रकारचा हिचा अढळ निश्चय होता. (श्रीमतीच्या हनुवटीस हात लावून) श्रीमती, तारुण्याची तुकतीच सुरुवात झालेली असें नाना-हृद व छंद करण्याचें तुझें वय, आणि या वयांत, प्रिये, महान् साधूजनांनीं चकित होऊन जावें, अशा रीतीचें निवांत, निर्मल, आणि निश्चल समाधान तुजमध्ये असावें

ना? तसेच प्रिये, ऐश्वर्यादि संपूर्ण सौरुयाच्या ठिकाणी तुझा जन्म, पण अशा स्थितिमध्ये मोठमोठ्या योगी-जनांनी आश्चर्य करीत रहावे, अशी अपूर्व सुखदुःखसमान-वृत्ति तुजमध्ये आढळावी ना? सुंदरी, तुझे हे सर्व अलौ-किक गुण परमेश्वरी कृपेशिवाय एकाच प्राण्याच्या ठिकाणी येणे नाहीत हे खरे आहे, पण प्रिये, तुझ्या या अनेक गुणांपैकी एकेक गुण जरी कोणी स्त्री आपणामध्ये आ-णील, तर त्या योगाने ती विशेष योग्यतेसच पात्र होईल यांत अगदी संशय नाही. (जरा स्तब्ध राहून व वर पा-हून) अरेरे!!! परमेश्वरा, ज्या नेत्रांना या श्रीमतीचे ते दिव्य स्वरूप पाहण्यास मिळाले, त्यांना हे तिचे असे भयंकर रूप दाखविण्याची वेळ तू आणावीस ना? (श्रीमतीची हनु-वटी धरून) प्रिये, प्रत्येक भेटीअंती या तुझ्या मनोहर मुखांतून मधुर वाणीने जिवणारे प्रेमाचे ते प्राणनाथ, प्राण-नाथ, शब्द आतां मला कोठे ऐकण्यास मिळतील? तुझ्या या शांत व गंभीर मुद्रेस विशेष शोभा देणारे तुझे ते विल-क्षण अंगचापल्य पुन्हां केव्हां माझ्या दृष्टीस पडेल? प्रिये, माझी पत्नी होण्याचा तू आपला मनोदय ज्या वेळीं मला कळविलास, त्यावेळीं केलेला निश्चय व्यर्थ न करण्याचे तुझे नैसर्गिक निर्मळ धैर्य, व त्या बरोबरच शास्त्र व रुढी यांविरुद्ध गांष्ट होत असल्याबद्दल लोकलज्जेची भीति, ही ज्या तुझ्या पाणीदार नेत्रांतून मोठ्या मौजेने व्यक्त होत होती, ते तुझे मोहक नेत्र अशा रीतीने निरंतरचे मित्रलेले रहावेत काय? व तुझ्या त्या चित्तहरण करणा-

च्या अवलोकनाचा लाभ मला आतां कधींच मिळू नये
 काय? प्रिये, तूच आपल्या सत्यवाणीनें मला मोठ्या
 प्रेमाचें आणि आवडीचें सत्वशीलमहाराज असें नांव
 दिलेंस, व तुझ्या त्या शुभवाणीप्रमाणें या समयीं मी
 खरोखरीच चक्रवर्ती सत्वशीलमहाराज ह्मणून प्रकटही
 झालों, आणि अशा या तुझ्या पतीच्या भाग्योदयसमयीं
 प्रिये, तुझी या रीतीची उदासीन मौन्यवृत्ति व्हावी
 काय? सुंदरी, फारच त्वरा केलीस. (मैनावती श्रीमतीचे
 तोंडावरून हात फिरविते.) अगे, ज्या साध्वीची हृदय-
 द्रावरु हकिगत ऐकून तुझे कोमल अंतःकरण फार कळ
 वळून गेलें व जातांना जिच्या पुत्राला तूं आपला खासा
 महाल अर्पण करून गेलीस, ती माझीच आई आहे, व
 ती तूं उठून बसली रहावीस ह्मणून दीन भावानें परमे-
 श्वराचा धांवा करीत तुजजवळ बसली आहे. तसेंच प्रिये,
 ज्या न्यायाधीश साहेबांच्या चांगुलपणासुळें आपली भेट
 शेवटपर्यंत अंतरली नाही ह्मणून ते त्यांचे उपकार कसे
 फिटतील अशी तूं फार काळजी करीत होतीस, ती माझी
 च प्रत्यक्ष वडील बहीण कमलिनी आहे; व तिनें माझ्या
 हातचा प्याला खाली ठेवून तुला उठविणारा कोणीतरी मि-
 ळेल व भावाचें मरण चुकेल, या आशेनें म्लानवदन करून
 तुजजवळ उभी राहिली आहे. श्रीमती, आमच्या या
 अद्भुत भेटीचें वर्तमान ऐकून तरी ही महानिद्रा ध्याव-
 याची होतीस. इतकी घाई करावयाची नव्हतीस. आतां
 हे कनवाळू सती, या सर्वांकडे लक्ष्य दे. यांच्या आशेचा

भंग करून यांना शे कसमुद्रामध्ये सोडू न हो. यांना सुख देण्याकरितां कांहीं काळपर्यंत भूलोकीं नादण्याचें मनांत आण, व तुझ्या नेहेमीच्या हास्ययुक्त आल्हादित मुद्रेनें यांजपार्शी दोन शब्द बोल. प्रिये श्रीमती, आजपर्यंत माझा कोणताच शब्द तूं अमान्य केला नाहींस त्या प्रमाणें इतकें माझें ऐक, व तुझ्या या एकवचनी भ्रंतारावर भावी भयंकर अनर्थाचें अपयश व पातक येत आहे याचें निवारण कर. (डोळे पुसतो व स्तब्ध राहतो.) ताई, तूं माझी बहीण या श्रीमतीच्या उठण्यावर मज एकुलत्या धाकट्या भावाची फार आशा करून आहेस, पण मीच तुझ्यां सर्वांवर हा दुःखाचा प्रसंग आणिला आहे. योगायोग, दुसरें काय? माझी भेट झाल्याबरोबर तुमच्या दुःखाला व शोकाला सुरुवात व्हावी, असाच तुमचा व माझा ऋणानुबंध होता. [डोळे पुसून] आई, ताई, या पेल्यावांचून सुटका नाहीं.

कम०—(डोळे पुशीत) सत्वशीला, मी तुला नाहीं ह्मणत नाहीं. पण जी अवधि तूं दिली आहेस, तोंपर्यंत तरी तुझ्या समागमाचें सुख आह्मांला देशील कीं नाहीं? अरे, लहान भावाच्या तोंडच्या ताई, ताई, शब्दांचें सुख कायती हीच घटका मी घेत आहे. आणि इतक्यांतच हा भयंकर विषाचा प्याला मी तुला कसा पिऊं देईन? सत्वशीला, दोन प्रहर दिवस येईपर्यंत मी तुशी आशा सोडणार नाहीं. पुढें परमेश्वराची इच्छा. (डोळे-पुशीत स्तब्ध राहते. सर्व डोळे पुसतात.)

सत्व०—(वर पाहून) हे दीनदयाळ प्रभो, आज दोन प्रहरानंतर चोहोकडे आनंदाचा पूर, किंवा दुःख आणि शोक यांची परमावधि, यांपैकी जे तुझ्या इच्छेस येईल ते होणार आहे. मज परमराकडे कांहीं एक नाही. तरीयण हे भगवंत, सर्वांना आनंद व सुख होईल असे कर. [सर्व स्तब्ध रहातात.]

वैरागी (पडद्यांत) राजेसाहेबांची विष प्यालेली कन्या इकडेच आहे काय ? (असे मोठ्याने विचारितो.)

राजा०—भालदार, कोण आहे ते पहा, व त्यास घेऊन या. (भालदार जातो. वैराग्यास घेऊन येतो. राजा नमस्कार करितो व हात जोडून) साधुमहाराज, ही माझी कन्या जर आपण उठवाल तर हे सर्व राज्य आजपासून तुमचे आहे.

वैरागी—महाराज, मी धैर्य नाही, किंवा अमानुषिक व दैविक शक्तीचा महासमर्थ सिद्ध नाही. पण कितीही भयंकर विष असले, तरी त्यावर रामबाण अशी एक वनस्पति मजजवळ आहे. आपण अगदी निर्धास्त असावे. इचा प्राण गेला आहे असे जरी वाटते, तरी मस्तकामध्ये ब्रह्मांडी प्राण पुष्कळ वेळपर्यंत असतोच. यिदाने अशी स्थिति होऊन गेलेल्या पुष्कळांना माझ्या वनस्पतीचा गुण आला आहे. आपण अगदी काळजी करू नका. आपली कन्या आतां उठून बसेल. थोडे पाणी पाहिजे. (पाणी देतात. वैरागी उगाळून देतो. सर्व हृष्यारीने पहातात.)